

LOKMAN HEKİM

DERGİSİ

Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi

Mayıs-May 2018

Cilt: 8

Sayı: 2

MERSİN ÜNİVERSİTESİ TIP FAKÜLTESİ LOKMAN HEKİM TIP TARİHİ ve FOLKLORİK TIP DERGİSİ
MERSIN UNIVERSITY SCHOOL of MEDICINE LOKMAN HEKİM JOURNAL of HISTORY OF MEDICINE and FOLK MEDICINE

DERGİ HAKKINDA - ABOUT JOURNAL

Sahibi - Owner

Prof. Dr. Ahmet Hakan Öztürk
Dean of Mersin University School of Medicine

Onursal Editör - Honorary Editor in Chief

Prof. Dr. İter Uzel

Başeditör - Editor in Chief

Yrd. Doç. Dr. Oya Ögenler

Yardımcı Editör - Associate Editor

Doç. Dr. Selim Kadioğlu Doç. Dr. Gülçin Yapıcı

Bölüm Editörleri - Section Editors

Prof. Dr. Ahmet Acıduman Prof. Dr. Yusuf Vayisoğlu Yrd. Doç. Dr. Selda Okuyaz Yrd. Doç. Dr. Türkan Erer
Bilim Doktoru Mehtap Ergeneoğlu Uz. Dr. Harun Özmen

Bilimsel Kurul- Scientific Board

Emeritus Prof. Stuart Blume (Netherlands)
Assoc. Prof. Stephen T. Casper (United States)
Prof. Catharine Colebome (New Zealand)
Prof. Pratik Chakrabarti (United Kingdom)
PhD. Eric J. Engstrom (Germany)
Sherry Sayed Gadelrab (United Kingdom)
Prof. Elizabeth Lunbeck (United States)
Dr. Harry Oosterhuis (Netherlands)
Prof. John Harley Warner (United States)
Prof. Dr. Ayten Altıntaş
Prof. Dr. Berna Arda
Prof. Dr. Adnan Ataç
Prof. Dr. Tamay Başağaç Gül
Prof. Dr. İbrahim Başağaoğlu
Prof. Dr. Murat Civaner
Prof. Dr. Nilgün Çıblak Coşkun
Prof. Dr. Nesrin Çobanoğlu
Prof. Dr. Bayhan Çubukçu
Prof. Dr. Gülten Dinç
Prof. Dr. Ömür Elçioğlu
Prof. Dr. Ayşe Everest
Prof. Dr. Şefik Görkey
Prof. Dr. Gülsel Kavalalı
Prof. Dr. Kadırcan Keskinbora
Prof. Dr. Taşkın Ketenci
Prof. Dr. Ann Namal
Prof. Dr. Nüket Örnek Büken
Prof. Dr. Zuhal Özyaydın
Prof. Dr. Gülbin Özçelikay
Prof. Dr. Abdullah Özen
Prof. Dr. Rahşan Özen
Prof. Dr. Menşure Özgüven
Prof. Dr. Nil San
Prof. Dr. Mustafa Hamdi Sayar
Prof. Dr. Serap Şahinoğlu
Prof. Dr. Sevgi Şar
Prof. Dr. Yeşim Işıl Ülman
Prof. Dr. Çağatay Üstün
Prof. Dr. Selen Yeğenoğlu
Prof. Dr. Aşkın Yaşar
Prof. Dr. Halis Yerlikaya
Prof. Dr. Nuran Yıldırım
Doç. Dr. Sultan Alan
Doç. Dr. Funda Gülay Kadioğlu
Doç. Dr. Ayşe Menteş Gürler
Doç. Dr. Refiye Okuşluk Şenesen
Doç. Dr. Gürkan Sert
Doç. Dr. Gülay Yıldırım
Yrd. Doç. Dr. Meltem Akbaş
Yrd. Doç. Dr. Aslıhan Akpınar
Yrd. Doç. Dr. Murat Aksu
Yrd. Doç. Dr. Selim Altan
Yrd. Doç. Dr. Rana Can
Yrd. Doç. Dr. Nilüfer Demirsoy
Yrd. Doç. Dr. Hasan Erbay
Yrd. Doç. Dr. Önder İlgili
Yrd. Doç. Dr. Mehmet Karataş
Yrd. Doç. Dr. Esin Karlıkaya
Yrd. Doç. Dr. Volkan Kavas
Yrd. Doç. Dr. Nurdan Kırmıoğlu
Yrd. Doç. Dr. Hale Özcömert Coşkun
Yrd. Doç. Dr. Atilla Özgür
Yrd. Doç. Dr. Şükran Sevimli
Yrd. Doç. Dr. Çağrı Çağlar Sınmez
Yrd. Doç. Dr. Ali Yiğit
Öğr. Gör. Dr. Müge Demir
Öğr. Gör. Dr. Şükrü Keleş
Öğr. Gör. Dr. Sibel Öner Yalçın
Öğr. Gör. Dr. Melike Öztürk

Müdür - Managing Director

Yrd. Doç. Dr. Oya Ögenler

Kapak - Cover

Ayşegül Tuğuz

(İter Uzel'in "Dioskorides ve Öğrencisi" adlı eserinden - from composition of İter Uzel named "Dioscorides and his Student")

Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi'nin süreli bilimsel yayınıdır. Kaynak gösterilmeden kullanılamaz. Yılda üç kez internet üzerinden yayınlanır. Makalelerin sorumlulukları yazarlara aittir - Periodical scientific publication of Mersin University School of Medicine. Can not be cited without reference. Published online three times a year. Responsibility of the articles belong to the authors.

İletişim - Correspondence

Dr. Oya Ögenler

Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik AD / Mersin University School of Medicine Department of History of Medicine and Ethics

E-mail: lokman@mersin.edu.tr

Telefon-Phone: +90 324 361 0001

Faks-Fax: +90 324 341 2312

URL: <http://lokmanhekim.mersin.edu.tr>

MERSİN ÜNİVERSİTESİ TIP FAKÜLTESİ LOKMAN HEKİM TIP TARİHİ ve FOLKLORİK TIP DERGİSİ
MERSİN UNIVERSITY SCHOOL of MEDICINE LOKMAN HEKİM JOURNAL of HISTORY OF MEDICINE and FOLK MEDICINE

EDİTÖRDEN

Lokman Hekim Dergisi'nin Değerli Okurları,

Derginin 2018 yılına ait ikinci sayısında bir editöre mektup, bir derleme ve dört araştırma olmak üzere toplam altı farklı çalışma mevcuttur. Bu sayıda yer alan edebiyat, tarih, folklor ve sosyolojiden oluşan çalışmalar birbirinden değerlidir. İlk yazı Harun Özmen'in kendi eserlerinden bahsettiği "Tıbbiyeden Sanat ve Edebiyata" başlıklı editöre mektup, ikinci yazı ise Arif Köken ve Nüket Örnek Büken tarafından derleme olarak yazılan "XIII. Yüzyılda Güçlü Bir Toplumun Gelişmesine Katkı Sunan Fatma Bacı ve Dünyanın İlk Kadın Örgütlerinden: Bacıyân-ı Rûm (Anadolu Bacılar Teşkilatı)" başlıklı yazıdır. Araştırma makalelerinden ilki Ahmet Acıduman ve Murat Aksu tarafından Nusaybin Bimaristanı'nın tarihi üzerine olan "Naşibîn/Nusaybin Bīmāristānı tarihine bir katkı" başlıklı yazı; ikincisi Çağrı Çağlar Sinmez tarafından kaynak kişilerle görüşülerek ve literatür taramasıyla zenginleştirilen "Sivas Folklorunda Büyükbaş ve Küçükbaş Hayvan Yetiştiriciliği ve Hayvansal Ürünlerin Değerlendirilmesi" başlıklı yazıdır. Üçüncüsü İlhan Bahşi ve ark. tarafından kaleme alınan, Mansur'un Teşrihü'l-Ebdan min e't-Tıb adlı eserinin anatomi tarihine katkısından bahsedilen "XIV. yüzyılda yazılmış olan "Teşrihü'l-Ebdan min e't-Tıb" adlı eserde spinal sinirlerin anatomisi" başlıklı yazıdır. Dördüncü yazı ise Esra Yeşilova ve arkadaşları tarafından dental tedavi amacıyla başvuran hastaların başvuru sebepleri, sahip oldukları sistemik hastalıkların belirlendiği "Total Dişsiz Hastaların Klinik Profili: 274 Hasta Üzerinde Yapılan Bir Çalışma" başlıklı yazısıdır.

MeÜ Tıp Fakültesi Lokman Hekim Dergisi okuyucularına yararlı olması dileğiyle...

Oya Ögenler

MERSİN ÜNİVERSİTESİ TIP FAKÜLTESİ LOKMAN HEKİM TIP TARİHİ ve FOLKLORİK TIP DERGİSİ
MERSİN UNIVERSITY SCHOOL of MEDICINE LOKMAN HEKİM JOURNAL of HISTORY OF MEDICINE and FOLK MEDICINE

CİLT – VOLUME 8

MAYIS – MAY

SAYI – NUMBER 2

EDİTÖRE MEKTUP-LETTER TO THE EDITOR

Tıbbiyeden Sanat ve Edebiyata

From Medicine to Art and Literature
Harun Özmen

111

REVIEW – DERLEME

XIII. Yüzyılda Güçlü Bir Toplumun Gelişmesine Katkı Sunan Fatma Bacı ve Dünyanın İlk Kadın Örgütlerinden: Bacıyân-ı Rûm (Anadolu Bacılar Teşkilatı)

Fatma Bacı Who Contributed to The Development of A Stronger Society In The 13th Century and One of The First Women's Organizations of The World: Bacıyân-ı Rum (Anatolian Sisters' Organization)
Arif Hüdai Köken ve Nüket Örnek Büken

113

ORIGINAL ARTICLE – ARAŞTIRMA MAKALESİ

Naşibin/Nusaybin Bimâristânı Tarihine Bir Katkı

A Contribution To The History Of Bimâristân Of Naşibin/Nusaybin
Ahmet Acıduman ve Murat Aksu

120

The anatomy of spinal nerves in the “Teşrihü'l-Ebdan Min e't-Tıb” written in the fourteenth century

XIV. yüzyılda yazılmış olan “Teşrihü'l-Ebdan min e't-Tıb” adlı eserde spinal sinirlerin anatomisi
İlhan Bahşi ve ark

133

Sivas Folklorunda Büyükbaş ve Küçükbaş Hayvan Yetiştiriciliği ve Hayvansal Ürünlerin Değerlendirilmesi

The cattle and sheep breeding and evaluation of animal products in Sivas folklore
Çağrı Çağlar Sinmez

138

Total Dişsiz Hastaların Klinik Profili: 274 Hasta Üzerinde Yapılan Bir Çalışma

The Clinical Profile of Edentulous Patients: A Study on 274 Patients
Esra Yesilova ve ark.

153

Tıbbiyeden Sanat ve Edebiyata***From Medicine to Art and Literature****Harun Özmenⁱ**

ⁱUz. Dr. Mersin Şehir Hastanesi Anesteziyoloji ve Reanimasyon Kliniği
<https://orcid.org/0000-0002-0392-9099>

Sayın Editör;

Ülkemizde değişik zamanlarda yazılı basında, yeni gazeteler çıkmış, bir süre sonra kaybolmuş, onların yerine yeni sesler duyar olmuşuzdur. Yıl 1984, o zamanın çok satan gazetelerinden “Güneş” gazetesinde 26 Ağustos Pazar günü Mehmet Ali Gül Güney Bölgesi Adana sayfasında, sanata ayırdığı köşede şöyle yazmış: “Bizde tıbbiyeyi bitirip de sosyoloji, felsefe, tarih, şiir, hikâye, tiyatro... gibi bilim ve sanat alanlarında asıl üne kavuşmuş, insanlar çoktur: Hemen akla geliverenlerden, Dr. Abdullah Cevdet, Dr. A. Adnan Adıvar, Dr. Cenap Şahabettin, Dr. Rıza Tevfik, Dr. Fahri Celal Göktulga, Dr. Hidayet Sayın... gibi. Bunun içindir ki birazcık ironi, birazcık gerçekle dolu şu söz sık sık söylenegelmiştir: “Tıbbiyeden her çeşit adam çıkar, ara sıra da doktor çıkar”. Çukurova Tıp Fakültesi öğrencilerinden gencimiz, yukarıdaki sözü anımsatmak olmak istemiş ki, “Geliyorlar” adlı şiirini göndermiş bize. Mektubundaki inceliklere teşekkür eder, mesleki eğitimin zaruri çalışmalarından arta kalan tüm zamanını edebiyata ve şiire vermiş, olmasını candan kutlarım. Çünkü: Bu denemelerle güçlü bir ozan olup olmayacağını bilemiyorum; yanıtını zaman versin istiyorum; ama biliyor ve inanıyorum ki, hastalarını, yalnız verdiği reçetelerle değil, bu denemelerin (sanatın) inceltip güzelleştirdiği söz ve davranışlarıyla da şifaya kavuşturan iyi bir doktor olacaktır.” Köşesinde Mehmet Ali Gül bu yazının ardından gencin “Geliyorlar” şiirini yayınlar. Genç tıbbiyeli 1989’da tıp fakültesi mezuniyeti sonrası, önce Sivas’ta mecburi hizmet, Şırnak’ta vatan görevi ardından Eskişehir’de anestezi ve reanimasyon ihtisası derken kendini 2000 yılında Mersin’de bulur. On beş yıl önce yazdığı denemelere eli değmemiş, mesleki uğraş her hekimin olduğu gibi onun da en kutsal görevi olarak hayatının her anını ve her mekânını kaplamıştır. Mesleki kariyerde bir yere ulaşan hekimlerin bazıları bir süre sonra içlerindeki o gizli kalmış özlem ve uğraşları gün yüzüne çıkarırlar. Günlüklerden gün ışığına çıkan şiirler, közü yeniden ateşler ve o kalem, yeni okumalar sonrası yeni denemelere başlar. “Kırkikindi Yağmuru” adlı ilk şiir kitabı 2007 yılında çıkar, çoğu üniversite ve ilk hekimlik yıllarında yazılmış şiirlerin yer aldığı kitabın önsözünde NeyzenTevfik’ten söz eder, onun bir dörtlüğünü koyar. Mevlevi olan büyük hicivci, ney ustası, şair ve filozof Neyzen, çocuklukta başlayan epilepsi hastalığı ile boğuşmakta şiir ve ney ile huzur bulmaktadır.

Kitabın önsözüne konulan Neyzen’in o dörtlüğü şöyledir.

“Derd-i firakın ile düşeli sevdaya mey'e
Müptelayım, deliyim, düşmüşüm esrar-ı ney'e
Feleğin kahpe başında paralansın parası
Ben güzel sevmeye geldim, değil ekmek yemeye.”

Sonra 2010 yılında “Üç Mevsim” adlı deneme ve kısa öykülerin olduğu kitabı yayınlanır. Burada çoğu gerçek hayattan kaleme alınmış, bir hekimin nasıl yetiştiği, nasıl yaşadığı ve yaşattığını anlatan öyküler yer alır:

* *Lokman Hekim Dergisi*, 2018; 8 (2):111-112

DOI: 10.31020/mutfd.423766

Geliş Tarihi – Received:31 Mart 2018 ; Kabul Tarihi - Accepted: 3 Nisan2018

İletişim - Correspondence Author: Harun Özmen<hrnozmn@gmail.com>

Mecburi hizmette, sürrenal yetmezlikli "Addison Salih", askerlikte "Grme"te ı altında kalan bir komando bl, uzmanlık eğitiminde servikal meduller kitlesi ile son günlerini yaşayan "Nesrin'in Güncesi" , Mersin'de birkaç farklı hekimin hatıraları ile birleşen ve yaatma mücadelesinden zaferle çıkılan hekim ve hasta yks "Onlar" ve bir 14 Mart hatırası "Sıdka Hanım" . Kitapta ocuk ve gençlere hitap eden, bir psikiyatrist, psikolog ve eitimcinin aradığı, nerecei türden kısa denemeler de yer alır: "Karıncalar", "ıta", "ocuk Dünyamız", "Masallar, Hikyeler ve Kahramanlar" , "Bilgece Deyiler". Bu geçen sürede yeni şiirler bir kitap dolduracak kadar olmuştur. "İstiridye İçinde Yrein" 2014 yılında yayınlandığında daha olgun ve yere basan şiirler vardır bu yeni kitapta. "Dar Zamanda Sevmek", "Gizli" , "Ney Kamıı Olmak", "Adı Saklı" ve "Ben Seni Mersin'de Sevdim" air, yazar hekimin kendince en ne çıkan iirleridir. Yazmak her gün geliştirilmesi gereken ve okumadan olmayacak, bir şeydir. Bu kural ne yazıyor iseniz ayındır. Taması için önce testinin dolması gerektir. Taan su geride ne bırakır, onu da okumalardan kaleme yansıyan hüner gösterecektir. Yazılanlar okunduğu ve anıldığı nispette kalıcı değerli olur, atıflarda olduğu gibi. Bunu da zaman ve insan belirler. Hekimimiz 2017 yılında bu sefer "D-n-dnz Gibi" adını verdiği denemelerden oluşan son kitabını çıkarır. Hemen hepsi geniş tarih, edebiyat, psikoloji, felsefe, dilbilim, sanat okumalarının ürünü olan denemelerde kendi penceresinden yeni bir telaffuz bulur, cesaretle konuşur pek çok güncel konuda. Öyle ya denemedir sonuçta! Sayın air Nafiz Nayir'ın dediği gibi " ... o her devrin dorularını, yanlışlarını, iyilerini, kötülerini, güzelliklerini, çirkinliklerini, yakalamış." Yine Mersinli bir başka air Sayın Aydan Yalçın da kitabın önsözünde " – Harun ÖZMEN, belli ki d valizine deneme tadında hayata ve insana dair okunası birçok güzellikler sıdırmı. Hani "serin bir rüyanın hatırasınadır çektiğim dünya ağrısı" der ya Birhan Keskin ite öyle, aynen yle..." Son kitabında, t adlı denemesinde oğluna seslenirken şöyle balar: Oul, isimsiz otların bile kökü vardır. Sen ki adını tamamlayan soyunla varsın, atalarını bil, onları anmayı ihmal etme. Geleceğin geçmişinde gizlidir.

Şimdilerde bir hikye dosyası üzerinde çalışmakta olan hekimin kalemi hakkında "cevabı zaman verecektir". Bilinen, o yazmanın tarifsiz mutluluğu ile hekimliini gzelletirenin keyfinde.

XIII. Yüzyılda Güçlü Bir Toplumun Gelişmesine Katkı Sunan Fatma Bacı ve Dünyanın İlk Kadın Örgütlerinden: Bacıyân-ı Rûm (Anadolu Bacılar Teşkilatı)*

Fatma Bacı Who Contributed to The Development of A Stronger Society In The XIIIth Century and One of The First Women's Organizations of The World: Bacıyân-ı Rum (Anatolian Sisters' Organization)

Arif Hüdai Kökenⁱ, Nüket Örnek Bükenⁱⁱ

ⁱAraş Gör Dr, Hacettepe Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik AD, <https://orcid.org/0000-0003-2188-4741>

ⁱⁱProf Dr, Hacettepe Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik AD, <https://orcid.org/0000-0001-9166-6569>

ÖZ

XIII. yüzyılda Ahi Evran tarafından kurulmuş olan Ahilik Teşkilatı bilim, sanat ve ahlakın ışığında ekonomik, sosyal ve kültürel faaliyetlerde bulunmuştur. Anadolu Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde yaptıkları faaliyetlerde insanı öncelemişler ve günümüze kadar ulaşan kültürel ve ahlaki miraslar bırakmışlardır.

Ahilik teşkilatının yanı sıra neredeyse aynısı gibi faaliyet gösteren bir de kadın kolu vardır. Ahi Evran'ın karısı Fatma Bacı tarafından kurulan Bacıyan-ı Rûm (Anadolu Bacıları Teşkilatı) kadınların ekonomik, sosyal ve kültürel anlamda gelişmesine katkı sunmuştur. Bilim, sanat ve ahlak temelinde faaliyetlerini sürdüren Ahilik Teşkilatı ve Bacıyan-ı Rûm cinsiyetçi tutum ve yaklaşımlardan uzak durarak her bir ferdin katkılarıyla toplumsal kalkınma için çalışmalarını sürdürmüşlerdir.

Literatürde, Ahi Evran'ın hekim olduğu ve tıp ile ilgili de bilimsel eserler vermiş olduğu belirtilmektedir. Ahilik teşkilatının mesleki eğitim ve ahlaki değerleri hekimlik ile çok benzerlik göstermektedir. Fatma Bacı'nın kurduğu, Ahilik teşkilatının kadın kolu olan Bacıyân-ı Rûm örgütünün de kadın sanatkârlar yetiştirmesi açısından incelenmeye değer olduğunu düşünmekteyiz. Bu çalışmada, temeli yaklaşık 700 yıl öncesine kadar uzanan bir teşkilatın kadına değer verme motivasyonlarını yeniden ortaya çıkarmak amaçlanmaktadır. Bunun neticesinde ise günümüzde çözümü çok güç bir hal almış olan kadına yönelik olumsuz tutum ve davranışların çözümüne katkı sunacak tarihsel bir bakış açısı kazandırmaktır.

Anahtar Kelimeler: Fatma Bacı, Bacıyan-ı Rûm (Anadolu Bacılar Teşkilatı), Meslek Ahlakı

ABSTRACT

The Akhism Organization, founded by Ahi Evran in the XIIIth century, made economic, social and cultural activities in the light of science, art and morality. During Anatolian Seljuk and Ottoman periods they did human-centered activities and have reached the cultural and moral heritage has reached today.

Along with the Akhism organization, there is also a female arm which operates almost the same. Bacıyân-ı Rum (Anatolian Bacılar Organization), founded by Fatma Bacı (Sister Fatma), the wife of Ahi Evran, contributed to the development of women in economic, social and cultural sense. By continuing their activities on the basis of science, art and morality, the Ahilik Organization and Bacıyân-Rum have continued to work for the development of society with each individual, avoiding gendered attitudes and approaches.

It is stated in the literature that Ahi Evran was a physician and gave scientific works related to medicine. The vocational education and moral values of the Akhism organization are very similar to those of medicine. We think that it is worth examining in terms of the training of female craftsmen of the Bacıyân-ı Rum organization which is established by Fatma Bacı and which is the women's arm of the Akhism organization. In this study, it is aimed to reevolve the motivation of women to give value to an organization which dates back to about 700 years ago.

As a result, it is to gain a historical point of view which will contribute to the solution of negative attitudes and behaviors towards women, whose solution has become very difficult nowadays.

Keywords: Fatma Bacı, Bacıyân-ı Rum (Anatolian Sisters' Organisation), Professional Ethics

* *Lokman Hekim Dergisi*, 2018; 8 (2): 113-119

DOI: 10.31020/mutfd.418492

Geliş Tarihi – Received: 25 Ağustos 2017; Kabul Tarihi - Accepted: 08 Aralık 2017

İletişim - Correspondence Author: Arif Hüdai KÖKEN <arifhudaikoken@hotmail.com>

GİRİŞ

Anadolu'da XIII. yüzyılda kurulmuş olan Ahilik Teşkilatı gerçekleştirdiği birçok ekonomik, sosyal ve kültürel faaliyetleriyle Anadolu'nun Türkleşmesine katkı sunmuştur. Anadolu Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde devlet, toplum ve insanı merkeze alarak ciddi bir kurumsal örgüt haline gelmiştir. Bilim, sanat ve ahlak sentezinin özelinde tarihte bu güne kadar ulaşan çok derin izler ve kadim bir kültürel ve ahlaki miras bırakmıştır.

Bunun yanı sıra Ahilik Teşkilatı'nın neredeyse aynısı gibi faaliyet gösteren ve toplumda insanı önceleyen, cinsiyet ayrımcılığı yapmadan ve dönemin erk sahibi erkekleri tarafından da desteklendiği düşünülen kadın örgütleri vardır. Ahi Evran'ın karısı Fatma Bacı tarafından kurulan "Bacıyân-ı Rûm" diğer adıyla "Anadolu Bacılar Teşkilatı", bunlardan birisidir. Kadınların toplumun ekonomik anlamda kalkınması ve gelişmesine olduğu kadar, ahlaki anlamda da gelişmesine katkı sağladığı bu yapılar, en az erkeklerin kurmuş olduğu Ahilik Teşkilatı kadar önemli ekonomik, sosyal ve kültürel etkinliklerde bulunmuştur.

Bir erkek teşkilatı yapılanması olan Ahilik Teşkilatı'nın esnaf/zanaatkâr ahlakı ve bu açıdan meslek ahlakı ile ilgili kurallar oluşturmuş ve bu kuralların uygulanmasını denetlemiş bir yapı olduğunu biliyoruz. Daha çok esnaf ve sanatkârlık yönüyle bilinen ve Ahilik Teşkilatı'nın kurucusu olan Ahi Evran'ın, bazı kaynaklarda hekim olduğuna dair iddiaların olduğu da bilgimiz dâhilindedir. Ahi Evran'ın eşi olan Fatma Bacı'nın Ahilik Teşkilatı'na benzer bir yapıyı bir kadın örgütü olarak oluşturmuş olması tarafımızdan incelenmeye değer bulunmuştur. Böyle bir kadın örgütünün bilimsel bir çalışma konusu olarak ilgimizi çekme nedeni, Fatma Bacı'nın da en az eşi kadar aktif ve üretken olduğunu fark etmemiz olmuştur. Makalenin devamında da ifade edeceğimiz gibi bu yapılanma "Bir elmanın yarısı erkeğe yarısı da kadındır" anlayışının pratiğe yansımalarıdır. Bu açıdan baktığımızda Ahilik Teşkilatı'nın kadın versiyonunu oluşturan Bacıyân-ı Rûm teşkilatını gün ışığına çıkarmak ve kadınların tarihte sessizleştirilmesine sessiz kalmamak amacımızdır.

Günümüzden yaklaşık 700 yıl önce kurulmuş, kadına verilen değer ile birlikte kadının toplumsal rolünün bir göstergesi olan Bacıyân-ı Rûm teşkilatının kurulma motivasyonunun günümüzde değerlendirilmesi, Anadolu'da kadın olmak, kadına atfedilen değerler ve kadının toplumsal rollerini yeniden değerlendirmek açısından önemli görülmektedir.

Bu bağlamda makalede Anadolu'da Ahilik'in ortaya çıkışı, Ahilik teşkilatının yanı sıra Bacıyân-ı Rûm teşkilatının kurulması, bu teşkilatın kurucusu Fatma Bacı'nın yaşam öyküsü, ilgili teşkilatın Anadolu kadınının iş ve sanat dünyasına zanaatkâr olarak katılımına katkıları tartışılacaktır.

Ayrıca kadınların ev dışındaki çalışması, başarısı, topluma katkısı ve nesiller boyu süre gelen ahlaki tutum ve davranışlarını temel alarak kadınların geçmişte Anadolu'da neler yaptıklarını yeniden hatırlatmayı amaçladık.

Anadolu'da Ahiliğin Ortaya Çıkışı

1071 Malazgirt zaferinden sonra Türkler Anadolu'ya kalabalık gruplar halinde göç etmişlerdir. Anadolu'ya yayılan Türkler gittikleri yerlere yerleşmişler ve bölgedeki yerleşik halk ile uyumlu bir şekilde yaşamaya gayret göstermişlerdir. Orta Asya'daki yaşam koşullarına bakıldığında iklim ve coğrafya olarak özellikle Orta Anadolu ilgilerini çekmiş ve buralara da yerleşmeyi tercih etmişlerdir. XIII. yüzyılda gelenler ise dil, edebiyat, sanat, töre ve gelenekleriyle yaşamlarını sürdürmeye gayret etmişlerdir. Bölgede sanat ve ticareti güçlendirmek için birbirlerine ciddi destekler sunmuşlardır. Yaşadıkları bölgenin temel ihtiyaçlarını çok iyi analiz etmişler ve buna uygun ticari ve sanatsal faaliyetlerde bulunmuşlardır.¹

1204 yılında Anadolu Selçuklu Sultanı I. Gıyasettin Keyhüsrev tahta geçtikten sonra Muhyiddîn İbnü'l Arabî, Ebu Cafer Muhammed el-Berzai, Evhadüddîn-i Kirmâni gibi birçok âlim zat ile birlikte Ahi Evran da Anadolu'ya gelmiştir. Kayseri'ye yerleşen Ahi Evran mesleğinin debbağlık (deri işleyen kişi) olması nedeniyle de burada debbağ atölyesi kurmuş, işçi ve usta yetiştirmiştir. Ahi Evran gerek kişilik olarak gerekse de mesleki yönüyle çok sevilmiştir. İyi bir zanaatkâr olması nedeniyle 32 çeşit esnaf ve sanatkâr zümresinin piri olarak kabul edilmiştir.²

Anadolu'ya geldikten sonra bir yanda iş ve ticaret hayatına devam eden Ahi Evran bir yandan da hocası olan Evhadüddîn-i Kirmâni ile Anadolu'yu karış karış gezmiştir. Dönemin ekonomik, siyasi ve sosyal ihtiyaçlarını

göz önüne alarak Ahilik Teşkilatını kurmuştur. Bu arada hocası Kirmânî'nin kızı ve Bacıyan-ı Rum teşkilatını kuran Fatma Bacı ile evlenmiştir.³

XV. yüzyıl Osmanlı Tarihçisi Âşıkpaşazâde (ö. 1481/886) "Tevârih-i Âl-i Osmân" isimli eserinde XIII. yüzyılda Anadolu'da bulunan sosyal oluşumları dört tane olarak belirtmiştir: Gâziyân-ı Rûm(Gaziler, savaşçılar), Ahîyân-ı Rûm (Ahiler), Abdalân-ı Rûm(Abdallar ve dervişler) ve Bâciyân-ı Rûm (Kadınlar). Görüldüğü üzere dönemin ihtiyaçları doğrultusunda kurulmuş bu sosyal örgütlerden olan Bâciyân-ı Rûm teşkilatı kadınlardan oluşan bir kadın organizasyonudur.⁴

Fatma Bacı

Muhyiddîn İbni Arabî ve hocası Evhadüddîn Kirmânî'yle birlikte 1205 senesinde Anadolu'ya gelen Ahi Evran, Fatma (Fatma) Bacı ile evlendi.⁵ Evlendikleri konusunda tartışmalar sürmekle birlikte, bilgiyi güçlü kılan ise Ahi Evran ile Hocası Kirmânî'nin şeyh/mürid ilişkisini aşan yakınlıklarını ifade eden tarihî belgelerdir.⁶ Ahi Evran'ın karısı, Anadolu Bacı Teşkilatını kuran ve bu teşkilatın bilinen ilk lideri olduğu bilinen Fatma Bacı kimdir?

Âşık Paşazade Anadolu Bacılar Teşkilatının Selçuklu dönemindeki sosyal zümrelerden biri olduğunu belirtmiş, Hacı Bektaş'ın bu teşkilata yakın durduğunu ve bu teşkilatın önde gelenlerinden olan Hatun Ana'ya bağlılığı olduğundan söz etmiştir. Hacı Bektaş'ın Menâkıb-names'si olarak bilinen "Velayet-name"de Fatma Bacı, Fatma Ana, Kadıncık Ana, Kadıncık olarak ismi defalarca geçmektedir. Hacı Bektaş'ın Fatma Bacı'yı sıkça ziyaret ettiğini, erenler ve dervişlerin saygı duydukları bir kişi olduğunu, erenlere sofraya kurduğunu da belirtmiştir.⁷

Fatma Bacı'nın ne zaman doğduğu ise tam olarak bilinmemektedir. Ancak babası Kirmanî'nin 1205 yılında Anadolu'ya gelişinden sonra, Fatma Bacı'nın doğduğu bilinmekte ve bu tarihten sonra dünyaya geldiği daha güçlü bir hal almaktadır. 1261 yılından sonra ise Fatma Bacı'nın ilk çocuğunu doğurduğu bilgisinden yola çıkarak yaşının o tarihte 50'yi geçmeyeceği tıbbi gerçekliğinden yola çıkarak, 1213 senesinden sonraki birkaç sene içerisinde doğduğu düşünülmektedir. Babası Kirmânî'nin Fatma Bacı hakkında çocukluğunda çok yaramaz olduğunu belirttiği ve bu yaramazlıkla birlikte itaatsiz tutumlarının sabır eğitimi (riyazet) yaptırdığı ifade edilmektedir. Annesi Amine Hatun ile birlikte kızının tahsil yapması, örgü ve dokuma sanatlarını öğretmeye çalışması o dönemde kadına verilen değer önemli bir göstergesi olmuştur.⁶

Ayrıca o dönemdeki Moğol istilası neticesinde Fatma Bacı'nın yaklaşık 14 yıl esaret hayatı yaşadığı notu da düşünülmektedir. Fatma Bacı'yı ise esaretten kurtaranların sahip oldukları siyasi güç sayesinde Ahilik Teşkilatı olduğu belirtilmektedir. Ahiler tarafından da esaret sonrası kocası Ahi Evran'ın yanına Kırşehir'e yerleşmesi sağlanmıştır. Esareten döndükten sonra ise Moğollara karşı Ahilik teşkilatıyla birlikte ciddi bir mücadele vermiş ve Anadolu'nun değişik bölgelerinde bulunarak çalışmalar yapmıştır. Ahi Evran'ın öldürülmesinden sonra ise yeniden evlenip önce Ereğli'ye daha sonra da Sulucakarahöyük'e yerleşmiştir.⁶

Bacıyan-ı Rum (Anadolu Bacılar Teşkilatı)'u kuran Fatma Bacı yaşadığı asrın II. ve III. çeyreğinde çok önemli faaliyetlerde bulunmuştur. Ömrünün sonuna doğru Kırşehir'e gelmiş ve XIII. yüzyılın son çeyreğine doğru burada vefat etmiştir. Ankara'nın Polatlı ilçesinin kuzeydoğusundaki Bacı köyüne defnedilmiş ve kabri burada bulunmaktadır.⁶

Fatma Bacı'nın bir de ablası Eymine (Emine) Ana vardır. Halk arasındaki bu isim evrilerek Haymana olmuş ve günümüzde Ankara'nın bir ilçesi bu Türkmen bacının ismini almıştır. Ayrıca Osmanlı devletinin kurucusu Osman Gazi'nin ninesi ve Ertuğrul Gazi'nin annesi olarak da Eymine Ana tarihe geçmiştir.⁶

Türk Toplum ve Kadın

Türk kadını tarihsel süreç içerisinde bakıldığında gerek toplum, gerekse de devlet için çok önemli bir yere ve değere sahiptir. Kadın toplumda yalnızca eş ve anne olarak değil, birey olarak da yer almıştır. Gerek toplumu gerekse de devleti ilgilendiren olaylarda çekilen sıkıntılara seyirci kalmamış, aksine sorunların bir ucundan tutarak olumlu katkılar sunmaya gayret göstermiştir. Aynı zamanda kadın, Türk tarihinde yüceltilen bir değer olarak da karşımıza çıkmaktadır.⁸

Manas, Dede Korkut, Battal Gazi, Ural Batır destanlarında; Keloğlan'ın Ali Cengiz Oyunu, Adi Şah Hikâyesi, Şehname, Ferhat ile Şirin, Ramayana, Bey Böyrek, gibi masal ve hikâyeler gibi yazılı metinlerde erkek kadınla evlenebilmek için özel hünerler gösterebilmeli, hatta bazılarında, adaylar arasında en az talip olunan kadın gibi bir kahramanlık gösterme şartı konularak kadına, eşini seçme hakkı verildiği görülmektedir. Bazı durumlarda talip olan erkek, kendinden beklenen yiğitliği gösteremezse, kendini bilmez bir tutum içerisinde diye yorumlanıp, ölümlerle cezalandırılabilir. Bu da edebî ve yazılı kaynaklarda kadına verilen değerlerin bir göstergesi olarak kabul edilebilir.⁹

İslam öncesi Türk toplumunda kadın açısından annelik ve kahramanlık iki önemli niteliktir. Kadının ata binme, kılıç kuşanabilme ve savaşabilme özelliği de tarihe not düşülmüştür. Ayrıca tarihi kayıtlarda kadına verilen değerlerin bir göstergesi olarak "Ana Hakkı" ile "Tanrı Hakkı"nın birbirine denk tutulduğu görülmektedir. Hunlar döneminde kadın ile erkek arasında bir ayırım yapılmadığı, kadının erkeğin bir tamamlayıcısı olarak kabul edildiği, kadınsız bir iş yapılmadığı bilinmektedir. Yaratılış Destanına göre kadın, kâinatın yaratılışına neden olan bir ilham kaynağı olarak kabul edilmiştir. Göktürk ve Uygur döneminde ise devlet işlerini kağan karısıyla birlikte yürütürdü. Aile içerisinde de kadın, yüksek bir konumdaydı ve değerliydi.⁸

Kutluk Devleti döneminde, Bilge Kağan ve Kültigin adına dikilen abidelerde kadının farklılığını "Yukarıda Türk Tanrısı, Türk'ün kutlu ülkesini öyle tanzim etmiş. Türk milleti yok olmasın, millet olsun diye babam İleriş Kağan ve annem İlbilge Hatunu (Tanrı) halk içerisinde çekip yukarı çıkarmış" sözleriyle ifade etmiştir. Kadına kutsallık katan töreye göre ise zaten kadına yönelik şiddet, horlanma, itilip kakılma gibi olumsuz tutum ve davranışlar söz konusu bile değildi.⁸

İbn Batuta, İlhanlı hükümdarı Ebû Saîd Bahadır Han'ın üzerinde etkili olan Bağdat Hatun ile evlenmesi mevzuna değinirken "Türkler ve Tatarlar arasında kadınların büyük bir rolü vardır. Türk ve Tatar sultanları bir ferman çıkardıklarında, onun üzerine 'hakan ve hatunların emriyle' ibaresini yazarlar" şeklinde ifade etmektedir.¹⁴ Buradan anlaşıldığı üzere devlet yönetim ve idaresinde de kadının etkin olduğu görülmektedir.

Bacıyân-ı Rûm

XIII. yüzyılda Selçuklu Döneminde Anadolu'da kadınlar sosyal yaşamın önemli bir parçası konumundaydılar. Camilere, mescitlere, hamamlara, bağlara gidebilmekte, kendi aralarında toplanarak eğlenebilmekteydiler. Ev dışında da varlıklarını sosyal bir şekilde sürdürebilmiş, eğitim konusunda haklarını kullanmanın yanı sıra; mal, mülk sahibi olmuşlar ve sahip oldukları paraları istedikleri gibi tasarruf etmiş ve kullanmışlardır.¹⁰

Âşık Paşazade, Anadolu Selçuklu Dönemindeki sosyal zümrelerden bir tanesini Bacıyân-ı Rum olarak belirtmiştir. Bu kadın örgütünün kurucusu olarak bilinen Fatma Bacı, "Kutlu Melek", "Fatma Ana" "Kadincık Ana" olarak da ifade edilmiş, Vilâyetname'lerde önemli bir yere sahip olduğu aktarılmıştır. Vilâyetname'de anlatıldığına göre Hacı Bektaş Veli Sulucakarahöyük'e geldiği zaman, Fatma Bacı, Erenler Meclisi'nde sohbettedir. Mecliste bulunan erkeklerden daha üstün bir statüye sahip olduğu da söylenmektedir.¹¹ Dönem itibarıyla kadına verilen değer bu kadar fazla iken ve toplumsal hayatın önemli bir parçası konumunda iken XIII. yüzyılda Bacıyân-ı Rûm gibi önemli bir kadın örgütünün Ahilik Teşkilatının bir kolu olarak kurulması ve etkin bir şekilde faaliyet göstermesi pek de şaşırtıcı olmasa gerektir.

Gerçekleşen askeri fetihler her ne kadar güçlü olursa olsun, kültürel faaliyetlerle desteklenmedikten sonra kalıcılığı olmaz ve yerini başka bir işgale bırakmaktan öteye gidemez. Nitekim Türkler Anadolu'ya yerleştikten sonra buralara uyum sağlamak için öncelikle bölge halkıyla kaynaşmışlar, kendilerine özgü kültürel miraslarını bölgesel kültür miraslarıyla birleştirmişler, Anadolu'da günümüze kadar ulaşan güçlü bir medeniyetin temellerini atmışlardır.¹²

Anadolu'ya geldikten sonra kadınlar toplumsal hayattan kopmamışlar, sosyal hayatlarına ve üretime devam etmişler, sırası geldiğinde kılıç kuşanıp ata binerek savaşmışlardır. Âşık Paşazade'nin bahsettiği sosyal zümreler arasında olan Bacıyân-ı Rûm teşkilatı XIII. yüzyılda kurulmuş olan bir kadın örgütüdür ve Ahilik teşkilatının kadın koludur. Bacıyân-ı Rûm isimli bu sosyal zümre, içinde kurulduğu dönemde topluma imkânları doğrultusunda hizmet eden Anadolu Türkmen kadınları tarafından kurulmuştur. Prof. Dr. Mikail Bayram çalışmalarında XIII. yüzyılda, Anadolu'da, iktisadî, içtimai hatta siyasî alanda önemli çalışmaları olan

Ahilik teşkilâtının kurucusu olan Ahi Evran Şeyh Nasîrü'd-din Mahmud el Hoyî'nin karısı, Fatma Bacı'nın Bacıyân-ı Rûm'u kuran kadın olduğu ve bu örgütün ise Ahilerle çok yakın temas içerisinde bulduklarını belirtmiştir.¹² Âşık Paşazâde'nin "Bâciyân-ı Rûm" diye belirttiği bu örgüt ile ilgili ilk olarak Alman doğu bilimci Franz Taeschner üzerinde durmuştur. Franz Taeschner' a göre o dönemde kadınların böyle bir örgüt kurmasının imkânsız olduğu savunmuştur. Bir hata ya da yanlış anlama sonucu Âşık Paşazade tarafından ortaya atılmış olduğunu dile getirmiş, "Hâciyân-ı Rûm" (Anadolu Hacıları) veya "Bahşiyân-ı Rûm" (Anadolu Sihirbazları veya Ruhanîleri) ifadelerinin bir istinsah hatası sonucu "Bâciyân-ı Rûm" diye yazıldığı yönünde fikri vardır.¹²

İş ve sanat sahibi olmak yerleşik düzene geçmenin ve bunu sürdürmenin ilk şartıdır. Bu bağlamda yalnızca erkeklerin değil kadınların da Anadolu'da yerleşik düzene geçmede katkıları yadsınamaz.¹³ Selçuklular döneminde Türkmen kadınlar muhtelif yerlerde kadın erkek karışık olarak sohbet meclisleri düzenlemişler, kültürel etkinliklerde bulunmuşlardır. Türk yazılı eserlerinde Dede Korkut'un ağzından, kadının temel görevleri özetlenmiş, aile ve ev hayatı gibi konularda nasihatlerde bulunmuştur. Bacıyân-ı Rûm (Anadolu Bacıları Teşkilatı), Ahilikten Bektaşiliğe geçtiği söylenen "eline-beline-diline sahip ol" nasihatini, kadınlara "aşına-eşine-işine sahip ol" şeklinde değiştirerek devam ettirmiş ve bu kadın örgütüne özgü ahlaki davranışların temelini oluşturmuştur.¹⁴

Anadolu Bacı Teşkilatı, Ahilik Teşkilatı gibi Türklerin gelenek, örf, adet ve ahlaki kuralların uygun bir şekilde yeniden yorumlanarak, demokratik bir sosyal zümre olarak kurulmuştur. 5 Aralık 1934 yılında kadının siyasal ve sosyal haklarına kavuşmalarındaki temel etken olarak tarihten günümüze ulaşan bu kültür hareketinin etkisinden söz etmek yerinde olacaktır. Öyle ki Cumhuriyet döneminin siyasal partilerinin kadın kollarının yeniden kurulması, demokratik zeminli faaliyet gösteren bu kadın örgütünün sağladığı tarihten gelen bir motivasyondur. Anadolu Bacı teşkilatı aynı zamanda el sanatları icra eden kadın sanatkârların örgütlenmesidir. Ahilik Teşkilatı kadar olmasa Anadolu'nun başlıca yerleşim yerlerinde Ahilik teşkilatının bir nevi kadın kolu olarak çalışmalar yapmıştır. Bu kadın organizasyonu kadınları iş ve sanat alanına yönlendirmiş, yaşadıkları dönemde toplumun ihtiyaçlarına uygun bir şekilde çalışarak ekonomik, siyasi ve kültürel anlamda kadınların da katkı sunmalarına olanak sağlamışlardır. Ahilik ve Bektaşilik'teki "Bir elmanın yarısı erkeğe yarısı da kadındır" temel ilkesindeki bu düşünce, Bacıyân-ı Rûm teşkilatının kurulmasıyla fiili bir hal almıştır. İlk kez Konya, Kırşehir ve Kayseri'de kurulan Anadolu Bacılar Teşkilatı ile Türk kadınları da Anadolu'da yerleşik hayata daha çabuk geçip, göçebelikten uzaklaşmalarını sağlayacak faaliyetlerde bulunulmuştur.¹⁵

Yerleşik hayata geçmenin en önemli şartlarında birisi olan iş ve sanat sahibi olma gerçekliğinden yola çıkarak, ulaşabildikleri herkesi kadın erkek ayrımı yapmadan, iyi bir eğitimden geçirerek, sanat sahibi yapmak, dönemin sosyal ve ticari açıdan da ihtiyacına cevap verecek en önemli adımdır. Nitekim böyle bir adım atılmış ve topyekûn bir eğitim ve çalışma seferberliği başlatılmıştır. Bu seferberlik dönemin önemli bir yerleşim yeri olan Kayseri'den başlamış ve Anadolu'ya yayılmıştır.¹³

Kayseri'de Ahi Evran'ın öncüsü olarak kurduğu deri işleyen atölyelerin bulunduğu dericiler çarşısının hemen yakınında bulunan Külahduzlar çarşısında kadınlar, deri işleme sırasında elde edilen yünleri hazırladıkları özel atölyelerde işlemişler ve burada ürettikleri ile iktisadi hayatta varlıklarını görünür kılmışlardır. İbn Battuta'nın da belirttiği üzere, Türklerin yaşadığı birçok yerleşim yerlerinde, Türkmen kadınların erkekler ile yan yana iş hayatlarını sürdürdükleri, iş dünyasındaki başarılarının XIII. yüzyılda görünür hale geldiği görülmüştür. Fatma Bacı, Anadolu kadınlarını bu şekilde örgütleyip, kadının becerisine göre meslek ve sanat kollarında verimli bir şekilde çalışmasını sağlamıştır. Netice itibarıyla, Ahilerin birçok hizmet alanında, kadın sanatkârlara gereksinim duyduğu görülmüştür. Bunun yansıması olarak ise Bacılar ile Ahiler ticari ve ahlaki eğitim sürecinden neredeyse aynı şekilde geçmişler ve ekonomik, sosyal ve kültürel anlamda kadın ile erkeğin mükemmel bir dayanışmasını tarihte göstermişlerdir.¹⁶

Anadolu Bacı Teşkilatı, aynı Ahilik teşkilatı gibi, mesleğe intisap konusuna önem vermiş, bir üstattan el almayı ve rehberliğinde sanat sahibi olmayı tavsiye etmiş, bu geleneğin dışında sanat öğrenmeye müsaade etmemiştir. Bacılık müessesesi aynı zamanda bir eğitim ve öğretim ocağıdır. Usta çırak ilişkisi içerisinde devam eden bu eğitim ocağındaki eğitim faaliyetleri; yamak olmaktan başlar, çırak, kalfa, usta şeklinde devam ederdi. Bu eğitim sürecinde ahlak eğitimine de çok önem verilir ve her sanat sahibinin ahlak eğitimi

almadan mesleği yapmasına müsaade edilmezdi. Örgüçülük ve dokumacılık yaparak halı ve kilim üretmişler, bunun haricinde diğer el sanatlarıyla da meşgul olarak ekonomik, ticari ve kültürel faaliyetlerde bulunmuşlardır. Ayrıca 1243 yılında Moğollar Kayseri'yi kuşattıklarında, Bacı teşkilatına mensup olan kadınların da şehrin savunmasında önemli rol aldıkları bilinmektedir. Fatma Bacı'nın kimsesi olmayan, yoksul kimselere barınma imkânı sunmasının yanında kızlar ile imece usulü bir takım çalışmalar da yapılmıştır. Ayrıca, Ahi zaviyelerinde misafir ağırlama gibi sosyal hizmetler de sunularak Ahilik teşkilatının da faaliyetlerini besleyen Bacılar, mal ve serveti, yoksul ve muhtaç kimselerin hizmetine sunmayı, yaşam gayesi olarak belirlemişlerdir. Fatma Bacı'nın babası olan Kirmanî, kızlarının eğitime çok önem vermiş, onların düzenli tahsil yapmaları ve el sanatları öğrenmeleri için azami gayrette bulunmuştur. Kız çocuklarının eğitimi için gösterilen bu babadan kalma gelenek ve uygulama, Bacı teşkilatının da temel bir felsefesi ve amacı haline gelmiştir.⁷

Ahilik teşkilatı için geçerli olan kurallar ve uygulamalar kadınlar kolu olarak Bacıyân-ı Rûm için de geçerliydi. Özel olarak yetim ve kimsesiz kalmış genç kızları koruma altına alarak, onların birinci dereceden eğitimleriyle ilgilenmişler, evlenmeleri konusunda teşviklerde ve girişimlerde bulunmuşlar, kimsesi olmayan ihtiyar kadınların bakımı gibi sosyal hizmetlerde bulunmuşlardır. Ahiler tarafından oluşturulduğu bilinen orta sandıklarından, maddi anlamda finansal destek almışlar ve ihtiyaç sahipleri kadınlara yardımda bulunmuşlardır. Bu açıdan günümüzde sosyal sorumluluk faaliyetleri kapsamında kadınlara destek olan dernek ve kuruluşlara rol model olmuş, bilinçli kadın yaratmak için örnek girişimlerin tarih boyunca yolunu açmışlardır.¹⁶

SONUÇ

Bilim, sanat ve ahlakın sentezini yapmayı temel felsefe haline getirmiş olan Ahi Evran'ın kurduğu Ahilik Teşkilatı ve bu teşkilatın kadın kolu olan, Ahi Evran'ın karısı Fatma Bacı tarafından kurulan Bacıyân-ı Rûm (Anadolu Bacılar Teşkilatı) toplumda kadın erkek ayrımı yapmadan alanında usta sanatkârlar yetiştirmiştir ve tıp sanatını icra edenlerin geçtiği mesleki süreçten çok benzer bir şekilde geçmişlerdir. Mesleki ve kültürel faaliyetlerini gerçekleştirirken ahlaki ilkelere bağlı kalmışlardır. Bu sayede Anadolu'nun bir kültür ve sanat merkezi haline gelmesine ciddi katkılar sağlamışlardır.

Kadının tarihte maruz kaldığı olumsuz tutum ve davranışlar karşısında ezber bozan bir teşkilat olan Bacıyân-ı Rûm, özellikle kurulduğu dönem itibarıyla kadına verilen değer bir göstergesi, üretken bir kadının ise toplum ve tüm insanlık için ne kadar önemli olduğunu göstermiştir. Günümüzde ise sosyal ve iş alanında kadınların maruz kaldıkları cinsiyetçi tutum ve davranışlar aslında geçmişten gelen kültürümüzle tamamen zıt düşmektedir. Bu açıdan daha müreffeh bir millet olarak varlığımızı yükseltmek için, geçmişimizden aldığımız bilimsel, ahlaki ve sanatsal değerleri Bacıyân-ı Rûm (Anadolu Bacılar Teşkilatı) özelinde tekrar gözden geçirmekte fayda olacaktır.

BİLGİ

Bu makale 15-18 Mayıs 2017 tarihlerinde Adana'da düzenlenen X. Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Günleri'nde poster bildiri olarak sunulmuştur.

KAYNAKLAR

1. Çağatay N. Bir Türk Kurumu Olan Ahilik, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997;2, Ankara.
2. Köksal MF. Ahi Evran ve Ahilik, Kırşehir Valiliği Kültür Hizmeti, 2011;5:3, Kırşehir.
3. Çağatay N. Anadolu'da Ahilik ve Bunun Kurucusu Ahi Evren, TTK Belleteri, 1982;423- 436.
4. Çubukçu H. Bâciyân-ı Rûm ve Anadolu Tasavvufundaki Yeri, FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, 2015; 5:217-231.
5. Bayram M. Ahi Evran ve Ahilik, <https://mikailbayram.tr.gg/AH%26%23304%3B-EVRAN-VE-AH%26%23304%3BL%26%23304%3BK.htm> [Internet]. Erişim Tarihi: 05.05.2017
6. Bayram M. Fatma Bacı ve Bacıyân-ı Rûm (Anadolu Bacılar Teşkilatı), Çizgi Kitabevi, Haziran 2016, Konya
7. Bayram M. Bacıyân-ı Rûm (Anadolu Bacılar) ve Fatma Bacı, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara2002, c. 6, s. 365-379.

8. Gündüz A. Tarihî Süreç İçerisinde Türk Toplularında ve Devletlerinde Kadının Yeri ve Önemi, The Journal of Academic Social Science Studies, International Journal of Social Science Volume 5 Issue 5, p. 129-148, October 2012 s.144-145.
9. Sağol G. Destan Kahramanlarının Evlenmek İçin Göstermek Zorunda Oldukları Hünerler, Türklük Bilgisi Araştırmaları, 28/1, 2004;301- 310.
10. Paydaş K. Eflakî'nin Menakıb'ül Arifin Adlı Eserine Göre 13-14. yy'da Selçuklu Payitahtında Kadınların Konumu, The Journal of Academic Social Science Studies, Volume 6 Issue 8, p. 457-481, October 2013.
11. Okan N. Alevilikte Kadın Erkek Eşitliği Söylemine Eleştirel Bir Yaklaşım, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Antropoloji Dergisi, Sayı 28, s. 27-40, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/71/1948/20381.pdf>, [İnternet]. Erişim Tarihi: 02.11.2017
12. Kemaloğlu M. XI. – XIII. Yüzyıl Türkiye Selçuklu Devletinde Sosyal Zümreler, Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi, Sayı 4, s. 145- 158, Haziran 2011.
13. Bayram M. Fatma Bacı ve Bacıyan-ı Rûm (Anadolu Bacıları Teşkilatı), Nüve Kültür Merkezi Yayınları, Ocak 2008;3: 62- 63.
14. Döğüş S. Kadın Alplardan Bacıyan-ı Rûm'a (Anadolu Bacıları Teşkilatı); Türklere Kadının Siyasi ve Sosyal Mevkii, KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi, 2015;12:1:127-150.
15. Gülvahaboğlu A, Sosyal Güvenlik Öncüsü Ahi Evran Veli ve Ahilik, Memleket Yayınları, Kasım 1991, Yenisehir, Ankara.
16. Varinli İ, Akgül D. Günümüzde Uygulanan Kadınlara Yönelik İstihdam Projeleri ve Bacıyan- ı Rûmlarda Kadın, II. Uluslararası Ahilik Sempozyumu Kitabı, 19-20 Eylül 2012;75-86.

Naşibin/Nusaybin Bimāristānı tarihine bir katkı *

A contribution to the history of Bimāristān of Naşibin/Nusaybin

Ahmet Acidumanⁱ, Murat Aksuⁱⁱ

ⁱ Prof. Dr. Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik A.D.

<https://orcid.org/0000-0003-2021-4471>

ⁱⁱ Yrd. Doç. Dr. İstanbul Aydın Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik A.D.

<https://orcid.org/0000-0002-4877-6081>

Öz

Anadolu’da inşa edilen ve varlığını ancak yazılı kaynaklardan öğrendiğimiz hastanelerden birisi Nusaybin’de tesis edilmiştir. Ahmed Ṭsā Beg Tārīḥu’l-Bimāristānāt fī’l-İslām adlı eserinde İbn Baṭṭūta Seyahatnamesi’ni referans göstererek Bimāristān-ı Naşibin başlığı altında XIV. yüzyılda Nusaybin’de bir hastane bulunduğunu haber vermektedir ve literatürdeki pek çok çalışmada da Nusaybin hastanesiyle ilgili olarak yalnızca bu bilgiye atıf yapılmaktadır. Araştırmalarımız sırasında karşılaşılan bazı yeni bilgiler ışığında Naşibin/Nusaybin Bimāristānı tarihi hakkında Türk tıp tarihi literatüründe yer alan bilgileri tamamlayıcı bir değerlendirmenin yapılması bu çalışmanın amacıdır. Bu çalışmada Naşibin/Nusaybin Bimāristānı hakkında bilgi içeren birincil kaynaklar saptanmış, bu kaynakların incelenmesi ile elde edilen Naşibin/Nusaybin Bimāristānı ile ilgili bilgilerin “bulgular” bölümünde verilmiş ve sonra literatür eşliğinde tartışılmıştır. Naşibin/Nusaybin Bimāristānı Büyük Selçuklu İmparatorluğu zamanında Musul Atabegliği Veziri Cemālu’d-dīn tarafından yaptırılmıştır. İbn Cübeyr ve İbn Baṭṭūta, seyahatnamelerinde, sırasıyla 1184 ve 1327 tarihlerinde bu hastanenin varlığından söz etmektedirler. Evliya Çelebi’nin seyahatnamesinde ise Nusaybin Hastanesi hakkında hiçbir bilgi bulunmamaktadır. İbnu’l-Ezrāk’ın Tārīḥ-i Meyyāfāriḳin ve Āmid adlı eserinin Vezir Cemālu’d-dīn’in Naşibin Bimāristān’ın banisi olduğunu kaydeden halen tek eser olduğu görülmektedir.

Anahtar kelimeler: Anadolu, Nusaybin, Bimaristan, Tıp Tarihi, Türk Tıp Tarihi

ABSTRACT

One of the hospitals built in Anatolia, which we have learned from the sources, was established in Nusaybin. Ahmed Ṭsā Beg notified that there was a hospital in Nusaybin in 14th century in the chapter on Bimāristān-ı Naşibin of his book entitled Tārīḥ al-Bimāristānāt fī al-İslām. His argument relied on The Travels of Ibn Baṭṭūta and solely this knowledge was referred to in lots of other works in the literature. Aim of this study is the complementary evaluation of the information regarding the history of Bimāristān of Naşibin/Nusaybin existed in the history of Turkish medicine in the light of some new knowledge encountered during our research. Primary sources, which include information on Bimāristān of Naşibin/Nusaybin, were determined and studied, then acquired information regarding Bimāristān of Naşibin/Nusaybin were presented in the “results” section and discussed in the light of literature. Bimāristān of Naşibin/Nusaybin was constructed by Jamāl al-dīn, the vizier of Zangid Atabegs of Mosul during the age of the Great Seljuk Empire. Ibn Jubayr and Ibn Baṭṭūta, in their travel books, made mention of this hospital existed in 1184 and 1327, respectively. There is no information on Bimāristān of Naşibin/Nusaybin in Evliya Çelebi’s travel book. Tārīḥ Mayyāfāriḳin wa Āmid still is the unique book in which Vizier Jamāl al-dīn was registered as the founder of Bimāristān of Naşibin/Nusaybin.

Key words: Anatolia, Nusaybin, Bimaristan, History of Medicine, History of Turkish Medicine

* Lokman Hekim Dergisi, 2018; 8 (2): 120-132

DOI: 10.31020/mutfd.423267

Geliş Tarihi – Received: 02 Kasım 2017; Kabul Tarihi - Accepted: 14 Şubat 2018

İletişim - Correspondence Author: Ahmet Aciduman <aciduman@medicine.ankara.edu.tr>

GİRİŞ

Tarih boyunca birçok kültüre ve uygarlığa ev sahipliği yapmış bir yerleşim ve kültür merkezi olan Anadolu'da hastaların bakım ve tedavileri için Yunan uygarlığı döneminde Ege kıyılarında *asklepion*lar kurulurken,¹ Roma/Bizans döneminde ise Sivas (MS 340), Kayseri (MS 370), Urfa (MS 370), İstanbul (MS 400), Antakya (MS 407) ve Efes (MS 451) gibi şehirlerinde manastırlara bağlı *xenodochium/xenodocheion*ların kurulduğu bilinmektedir.^{2,3} İslam dünyasında tesis edilen ilk hastanenin 706-7 yılında Emevî Halifesi Velid b. 'Abdü'l-melik tarafından Şam'da Bizans *nosocomium*ları örneğinde kurulduğu görülürken,⁴ yaygın olarak kullanılan hastane modelinin ise İran'da IV. yüzyılda kurulmuş olan Cundişapur hastanesinden örnek alındığı;^{2,3,5} IX. yüzyıldan itibaren, ilk örneklerinden birisi Abbasî halifesi Hârûn er-Reşid tarafından Bağdad'ta yaptırılmak üzere, bu geniş coğrafyanın pek çok şehrinde çok sayıda bimaristan kurulduğu;²⁻⁴ Anadolu'da önemli bir medeniyet kuran Selçuklu Devleti sayesinde de Anadolu'da hastane kavramının devamlılığının sağlandığı tespit edilmektedir.^{2,6} Selçukluların tıp eğitimi ve halk sağlığına hizmet verilmesi amacıyla yaptıkları bu kurumlar için maristan, bimaristan, darü's-sıhha, darü's-şifa, darü't-tıb, darü'l-âfiye, me'menü'l-istirahе gibi isimlerin kullanıldığı görülmektedir.^{2,7} Türk-İslam kültür ve medeniyetinin Anadolu topraklarındaki önemli izlerinden olan söz konusu bu eserler, insan sağlığına verilen önemin bir göstergesidir.^{2,7,8} On üçüncü yüzyılda Anadolu'da bulunmuş olan İbn Battûta'nın, "*el-bereketü fi's-Şâm, ve's-şevkatü fi'r-Rûm*" ("*bereket Şam'da, şefkat Anadolu'da*") ifadesi bu durumu oldukça veciz bir şekilde saptamaktadır.² Bu dönem darüşşifaları genel olarak medrese plan şemasından hareket edilerek, fonksiyonel gereksinime cevap veren mekânlar olarak yapılmıştır.⁷

Türk-İslam döneminde Anadolu toprakları üzerinde varlıkları yalnızca tarihsel yazılı kaynaklardan öğrenilen hastanelerin yanısıra halen fiziksel olarak ayakta olan çok sayıda hastane kurulmuştur. Bu hastaneler arasında Silvan'da Meyyâfârikîn Bimāristānı (1026),⁹ Mardin'de Necmü'd-dîn İlgâzî Māristānı (1108-1122 arası),¹⁰ Kayseri'de Gevher Nesibe Māristānı (1206),¹¹ Sivas'ta İzzü'd-dîn Keykâvus Dārü's-şihhası (1217),¹² Divriği'de Tūrân Melek Dārü's-şifâsı (1228),¹³ Çankırı'da Cemâlü'd-dîn Ferrüh Dārü'l-âfiyyesi (1235),¹⁴ Kastamonu'da 'Alî bin Süleymân Māristānı (1272),¹⁵ Tokat'ta Mu'înü'd-dîn Süleymân Dārü's-şifâsı (1255-1275 arası),¹⁶ Amasya'da 'Anber bin 'Abdullah Dārü's-şifâsı (1308/9)¹⁷ sayılabilir.

Yukarıda belirtilen bu hastanelerden başka, bazı yazılı kaynaklarda "Nuşaybîn Bimāristānı" adı ile geçen ve günümüze kalıntıları ulaşmamış olan bir yapının varlığı bilinmekle birlikte, Türk tıp tarihi literatüründe bu yapı hakkında detaylı bir çalışma tespit edilememiştir. Bununla birlikte literatürde Naşibîn/Nusaybin Bimāristānı ile bilgilerin bulunduğu görülmüş, bu yazıda Naşibîn/Nusaybin Bimāristānı'na ait bilgilerin dayandığı kaynakların yazıldıkları dille dijital ortama aktarılması, bu bilgilerin incelenerek, Türk tıp tarihi literatürüne kazandırılması ve ayrıca Naşibîn/Nusaybin Bimāristānı'nın banisinin tanıtılması amaçlanmıştır.

Yazıda söz konusu yapının Nusaybin'de bulunması nedeniyle önce adı geçen şehrin tarihçesi üzerinde kısaca durulmuş, sonra Nisibis Okulu ve Hastanesi hakkında bilgi verilmiştir. Bundan sonra Naşibîn/Nusaybin Bimāristānı hakkında Türk tıp tarihi literatüründe yer alan bilgiler sunulmuş ve Türk tıp tarihi literatürü dışında Naşibîn/Nusaybin Bimāristānı hakkında literatürde ulaşılan bilgiler okuyucuyla paylaşılmıştır. Araştırma sırasında saptanan birincil kaynakların künyeleri yazının "Gereç ve Yöntem" bölümünde ayrıntılı olarak sunulmuş; bu kaynakların incelenmesi ile elde edilen bulgular yazıldıkları dilde dijital ortama aktarılarak birebir alıntılanmış bu alıntılar yazının "Bulgular" bölümünde kaynakları ve sayfa numaraları ile birlikte verilmiş ve sonra tartışılmıştır.

Naşibîn/Nusaybin/Nisibis Şehri

Bizans-Sasani imparatorluklarının egemenlik mücadelesinin Mezopotamya'daki durak noktasını oluşturan Nusaybin, Hristiyanlığın Mezopotamya'da hızlı bir şekilde yayılmasından sonra, siyasi ve askeri merkez olmasının yanısıra dini bir merkez olmayı da eklemiştir. Nusaybin dini kimliğiyle Aziz Yakub ve öğrencisi Aziz Efraim gibi tanınmış din adamları yetişmiştir.¹⁸

Mardin-Midyat eşiği adı verilen dağlık kütleden inen ve Eskiçağ'daki adı Mygdonios olan Çağçağa suyunun Türkiye sınırını terk ettiği alanda kurulan ve Asurlular döneminde Nasibina olarak anılan Nusaybin şehri, bazı kaynaklarda Nitibin, Nitibeni, Nizzibi, Nsepi, Nsebin, Nisibis, Nesebis olarak da görülmektedir. Arap kaynaklarında geçen Nasibîn yazımı ise günümüz Türkçesinde Nusaybin'e dönüşmüştür.¹⁹

Yazılı kayıtlarda ilk olarak Asur krallarından II. Adad Nirari'nin hüküm sürdüğü dönemde (MÖ. 912-889) rastlanan ve Mezopotamya ile Anadolu'yu bağlayan bir konumda bulunan Nusaybin, Asurlulardan sonra Medlerin, Bâbillilerin ve Perslerin egemenlikleri altında yaşamış ve MÖ. 331'de Büyük İskender'in eline geçmiştir. Bundan sonra Partların egemenliğine geçen Nusaybin, Partlarla Ermeniler ve Partlarla Romalılar arasında el değiştirmiş, MS. 195'de kesin olarak Romalılara katılmış ve ilerleyen dönemde Hıristiyan dini için önemli bir merkez haline gelerek, 300'de piskoposluk, 410'da ise başpiskoposluk olmuştur. Edessa'da (Urfa) bulunan Nestûrî metropolitliğinin 489'da Nusaybin'e nakledilmesiyle Nestûrîliğin merkezi konumuna gelmiştir.¹⁹

Nusaybin'in İslam sınırları içerisine alınması, Hz. Ömer zamanında gerçekleşmiştir (639-640). Doğu Roma'nın eline 942'de geçtiyse de ardından Hamdânîler, Mervânîler ve Ukaylîler'in egemenliği altında kalan Nusaybin'e XI. yüzyılın ortalarından itibaren Türklerin akınlarının başladığı görülmektedir. 1120'de Artuklu Emiri Necmeddîn İlgazi'nin, daha sonra Musul Atabegi İmâdüddîn Zengî'nin egemenliğine giren Nusaybin'e 1182'de Selâhaddîn Eyyûbî sahip olmuş,¹⁹ ama ertesi yıl Halep'e karşılık tekrar Zengîlere vermiştir. El-Melik el-Âdil tarafından 1210 yılında Kutbeddîn'den alınan, 1259'da Hulagu tarafından ele geçirilen Nusaybin, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Safevî egemenliğinden sonra 1515 tarihinde Osmanlı topraklarına katılmıştır.²⁰

Nisibis Okulu ve Hastanesi

Kurumsallaşmış eğitim sürecinin MÖ. VI. yüzyıla kadar uzandığı adı geçen bu bölgede, bu sürece katkı veren ve bunun devamı niteliğinde bir kurum olan Nisibis Okulu, MS. IV. yüzyılda kurulmuştur. Önceki inanç merkezi olarak, pagan tapınağının üzerine kurulduğu ifade edilen Nisibis okulu, son bulgulara göre, XIII. yüzyıla kadar varlığını sürdürmüştür.²¹

Süryani kayıtlarına göre Nusaybin'de doğan Mor [Aziz] Yakub, Nusaybin Episkoposluğu'na 309 yılında atanmış ve 313 yılında izleri günümüze ulaşan yapıda da korunmuş olan Nusaybin'deki kiliseyi yaptırmıştır. Hıristiyanlığın 325 tarihinde Nika'da (İznik) toplanan ilk konsülüne katıldıktan sonra Nusaybin'e dönen Episkopos Mor Yakub ve öğrencisi şair Mor Efrem, temelini attıkları Nusaybin Okulu'nu 326 tarihinde açmışlardır.²²

İmparator Julian'ın ölümünden sonra 363 yılında İmparator olan Jovian Nusaybin'i Sasani İmparatoru II. Şapur'a terk edince, Sasani egemenliğinde yaşamak istemeyen şehrin nüfusunun büyük bir bölümü göç etmiştir. Göç edenler arasında bulunan ve teoloji ile felsefe eğitimi veren Nisibis Okulu'nun yöneticisi olan Aziz Efraim de o dönemde Roma toprağı olan Edessa'ya gitmiş, orada daha önceden var olan okulun sorumluluğunu üstlenmiş ve burada bir de xenodocheion kurmuştur. Okul Yunan biliminin korunduğı ve aktarıldığı bir merkez olmuş ve Yunan eserleri Süryaniceye çevrilmiştir.²²

Konstantinopolis patriği Nestorios 431 yılında toplanan Efes Konsülü sonucunda dine aykırı düşüncelerinden dolayı aforoz edilmiş, o ve yandaşları sürgüne gönderilmişlerdir.²³ Garrison²⁴ Mezopotamya'ya göç eden Nestûrî heretiklerin, iki hastanesiyle birlikte Edessa Okulu'nun kontrolünü ele geçirdiklerini ve burada tıp öğretimi için kayda değer bir merkez oluşturduklarını bildirmektedir. Fakat 489 yılında İmparator Zeno'nun emriyle okul kapatılınca, Nestûrîler Nisibis'e göç etmek zorunda kalmışlardır.²²

Edessa'dan Nisibis'e gelenler arasında bulunan ve Edessa Okulu'nun yöneticisi olan Narsai, Nisibis'deki yeni okulun da yöneticisi olmuştur. Okulun 496 yılında Narsai tarafından yayınlanmış ve 590 tarihinde Henana tarafından gözden geçirilmiş olan yönetmelikleriyle bu dönemin tıbbına ait bilgilere dolaylı olarak ulaşılmaktadır. 496 tarihli yönetmelikte eğer topluluktan biri hasta olursa, o hücrenin diğer sakinlerinin ona bakmalarının bir ödev olduğu bildirilmekle birlikte, tıp eğitimi hakkında bir bilgi verilmemektedir. Ama 590 tarihli yönetmelikten teolojik bir kolej olan okulda tıp öğrencilerinin de bulunduğu, tıp öğrencilerinin tıp öğrenimleri bitene kadar teoloji derslerine devam edemeyecekleri ve öğrencilerle personelin yararlanması için bir revir kurulduğu öğrenilmektedir.²² Tıp öğrencileri derslerini ya hekimlerin evlerinde ya da teolojik okulun dışındaki bir hastanede almışlardır. Nusaybin'de 553-556 tarihleri arasında Pers kralı tarafından bir xenodocheion kurulduğuna göre, Henana'nın yönetmeliğinin yalnızca tıpla ilgili olup, Nusaybin'de tıp öğreniminin VI. yüzyıldan önce başlamadığını da söylemek olanaklı görünmektedir.²² Xenodocheion öğrencilere, yoksullara, yolculara ve hastalara barınma olanağı sağlama ve Yunan tıbbı temelinde hayır

amaçlı bakım hizmeti verilmesi amaçlanan bir Doğu Bizans kurumu olup, Persçe bir terim olan “bīmāristān” da xenodecheiona eşdeğer olan ve Yunancadan Süryaniceye geçmiş bir terimdir.²⁵

Castiglioni²⁶ Edessa ve Nisibis’de V. yüzyılın sonuna doğru büyük önem kazanan tıp okulunun kurucusu olan Nestûrîleri Yunan uygarlığını kendileriyle birlikte sürgüne getiren, Yunanca metinleri Süryaniceye çevirerek, bilgiyi Suriye’den Mezopotamya’ya Doğu’da yayan Doğu Hristiyanları olarak bildirmektedir. Örneğin, söz konusu Süryanice çevirilerden birisi 1913 yılında E. A. Wallis Budge tarafından *Syrian Anatomy Pathology and Therapeutics or “The Book of Medicines”* başlığıyla Londra’da yayınlanmıştır.²⁷ Budge²⁷ kitabın önsözünde bu eseri Yunancadan Süryaniceye çeviren kişinin Yunanca ve Süryaniceyi iyi bilen ve Edessa, Âmid (Diyarbakır) ya da Nisibis’de bulunan büyük tıp okullarından birisine bağlanabilecek Süryani bir hekim, olasılıkla da bir Nestûrî, olduğunu söylemektedir.

Nisibis Okulu, Sasani İmparatoru II. Hüsrev döneminde (591-628) yaşanan teolojik ve kişisel çekişmeler nedeniyle bir süre sonra eski parlak günlerini kaybetmiştir.²⁸ Nisibis okulu, Cundişapur ve diğer Süryani Hristiyan merkezlerine Pers coğrafyasında antik tıbbi mirasın aktarılmasını sağlayan merkezlerden biri olması nedeniyle dünya tarihinde önemli bir yere sahip olmuştur.²⁵

Türk Tıp Tarihi Literatüründe Nusaybin Hastanesi

Türk tıp tarihine ait ya da Türk tıp tarihini de içeren önemli eserlerin bazılarında Nusaybin Hastanesi ile ilgili hiç bilgi bulunmadığı,^{6,29-32} Nusaybin Hastanesi’ne ait bilgi içeren kaynaklarda^{2,33} ise adı geçen hastanenin yalnızca ismen zikredildiği görülmektedir:

“Taşradaki hastaneler hakkında fazla bilgi bulunmamakla birlikte bu devirde Vâsıt, Rakka, Anadolu’nun güneyinde Meyyâfarikin, Harran, Antakya, Nusaybin, Türkistan’ın Merv, İran’ın Rey, Şiraz, İsfahan ve Sicistan’ın Zerenc şehirlerinde çeşitli bīmāristanların mevcut olduğu bilinmektedir (Terzioğlu, *Diss. TU*, s. 42-52; Ahmed İsâ, s. 198, 201-202, 204, 266-269).”^{33,pp:164-5}

“XII. yüzyılda Musul’da dört, Harran’da iki, Rakka, Nusaybin, Halep ve Hamâ’da birer hastanenin varlığı bilinmektedir.”^{2,p:175}

Literatürde Nāşibîn Bīmāristānı

Literatürde Nusaybin Hastanesi hakkında en erken bilgilerden birisinin Ahmed İsâ Beg’in önemli eseri *Tārīhu’l-Bīmāristānāt fî’l-İslām*’da³³ “Bīmāristān-i Nāşibîn” başlığı altında ünlü seyyah İbn Battûta ve eserine atıfta bulunarak bildirildiği görülmektedir:

“Magribli seyyah İbn Battûta söyledi: Nusaybin şehrini 720 H. yılı civarında ziyaret ettik (...) Bu şehirde hastane ve iki medrese vardır (...)”^{34, p:202.}

^{34,p:202} «قال ابن بطوطة الرحالة المغربي زرنا مدينة نسيبين حوالي سنة ٧٢٠ هـ (...) وبهذه المدينة مارستان ومدستان (...)

İslâm Ansiklopedisi’nin E. Honigmann tarafından yazılan ve Besim Darkot tarafından ikmâl edilen “Nasîbin” maddesinde²⁰ ise İbn Cübeyr’e atıfta şu bilgiler bulunmaktadır:

“İbn Cubayr bu şehri 580 (1184/1185)’de ziyâret etmiş olup, bahçelerinden, şehrin içinde, Hirmâs suyu üzerinde bulunan köprüden, hastahânededen (*māristān*), müteaddit mekteplerden ve görülmeğe değer acâyip şeylerden bahsetmektedir.”^{20, p:102.}

Osman Turan’ın *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*³⁵ adlı eserinde ise İbnü’l-Ezrak kaynak gösterilerek Nusaybin Hastanesi ve banisi hakkında şu açıklamalar yer almaktadır:

“Sâhib Cemaleddin vakıfları ve hayratı ile de çok tanınmıştı. Hicaz’da su yollarına çok para sarfetti. Gürcü taaruzları ile yıkılan Kars’ın surlarını tamir için 7000 dinar gönderdi. O, Cizre ile Fenik arasında mühim bir köprü yaptırdı. Nusaybin’de inşa ettiği hastaneye, tabiblerin maaşlarına, ilâçlara ve diğer ihtiyaçlarına mukabil zengin vakıflar yaptı. Bu şehirde ve Musul’da yetimler için mektep yaptı ve vakıflar kurdu. Musul’da bir köprü daha inşa ettirdi. Böylece ilmi ve hayratı ile şöhreti afâki tuttu.”^{35,p:13.}

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi’nin Metin Tuncel tarafından yazılan “Nusaybin” maddesinde¹⁹ ise Nusaybin Hastanesi hakkında şu bilgilerin bulunduğu görülmektedir:

“Şehrin içinden geçen Hirmas suyu (günümüzdeki Çağçağa suyu) üzerindeki köprüden, hastahanesinden (Artuklu Veziri Cemâleddin’in yaptırdığı hastahane, Turan, s. 13), çeşitli okullar yanında akreplerinin çokluğu, sağlığa zararlı rutubeti gibi olumsuz yanlarından da söz edilir.”^{19,p:269.}

GEREÇ VE YÖNTEM

Bu araştırma Ocak 2015-Haziran 2015 tarihleri arasında yapılmıştır. Naşibîn/Nusaybin Bimâristânı hakkında bilgilerin yer aldığı kaynakların bir kısmına Ankara Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Kütüphanesi ile Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi’nden ulaşılrken, bir kısım kaynaklara da internet üzerinden ulaşılmıştır. İnternet üzerinden ulaşılan kaynakların ulaşıldığı adresler ile ulaşım tarihleri yazının kaynaklar bölümünde bildirilmiştir. Naşibîn/Nusaybin Bimâristânı hakkında ulaşılan ve üzerinde çalışılan kaynakların tamamı basılı eserler olup, üzerlerinde çalışma yapmak üzere herhangi kurumdan herhangi bir izin alınmasına gerek olmamıştır. Üzerinde ayrıntılı olarak çalışılan kaynaklar aşağıda künyeleri ile birlikte sunulmuştur:

1. Ahmed b. Yûsuf b. Ali İbnü’l-Ezrak. *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, Araştırma, İnceleme ve Notlarla Çeviren: Ahmet Savran, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını; 1992.³⁶
2. Aḥmed b. Yûsuf b. ‘Alî b. el-Ezrak el-Ma’rûf bi-İbni’l-Ezrak. *Târîḫ-i Meyyâfârikîn ve Âmid [Kısmu’l-Artukayyîn]*, Taḥkîk ve Dirâset [İnceleme] ve Fehâris [Fihristler]: Aḥmed Şâvrân, Erzurum, Atatürk University, The Faculty of Arts and Sciences, 1987 [A Critical Edition of The Artukid Section in Târîkh Mayyâfârikîn wa Âmid by Ibnu’l-Azrak al-Fârikî Aḥmad b. Yûsuf b. ‘Alî (510-578?/1116-1182), Edited by Ahmet Savran. Erzurum: Atatürk University, The Faculty of Arts and Sciences; 1987].³⁷
3. İbni Cübeyr. *Endülüsten Kutsal Topraklara*, Arapçadan Çeviren: İsmail Güler. İstanbul: Selenge Yayınları; 2003.³⁸
4. *The Travels of Ibn Jubayr*, Edited From A MS. In The University Library of Leyden by William Wright, Second Edition Revised by M. J. De Goeje and Printed for the Trustees of The “E. J. W. Gibb Memorial”. Leyden: E. J. Brill, Imprimerie Orientale; London: Luzac & Co.; 1907.³⁹
5. *Rihletu İbn Cubeyr*. Beyrût: Dâru Şâder, Dâru Beyrût; 1384 H, 1964 M [*The Travels of Ibn Jubair*, Editeurs: Dar Sader, Dar Beyrouth, Beyrouth].⁴⁰
6. Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî. *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I. Cilt, Çeviri, İnceleme ve Notlar: A. Sait Aykut, 2. Baskı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları; 2004.⁴¹
7. *Kitâbu Rihleti İbni Battûta, el-musemmâtu Tuḥfeti’n-Nuzẓâr fî Ğarâ’ibi’l-Emşâr ve ‘Acâ’ibi’l-Esfâr*, Birinci Baskı, Matba’a-i Ḥayriyye, Sahibi ve Müdüğü: Es-Seyyid ‘Umar Ḥuseyn el-Ḥaşşâb; 1322 Hicri [1904/05].⁴²
8. İbnü’l-Esir. *İslâm Tarihi: El-Kâmil fi’t-Târîḫ Tercümesi*, On Birinci Cilt, Çeviren: Abdülkerim Özyayın, Redaktör: Mertol Tulum. İstanbul: Osman Başpehlivan; 1987.⁴³
9. ‘Alî b. Ebî’l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. ‘Abdi’l-Kerim b. ‘Abdi’l-Vâhid eş-Şeybânî el-ma’rûf bi-İbni’l-Eşir el-Cezerî (555-630 H). *Et-Târîḫü’l-Bâhir fî’d-Devleti’l-Atâbekiyye (bi’l-Mavşil)*, Taḥkîk: ‘Abdu’l-Ḳâdir Aḥmed Ṭuleymât, Ḳâhire: Dâru’l-Kutubi’l-Ḥadîşe ve Bağdâd: Mektebetu’l-Mesnâ; 1386/1963.⁴⁴
10. Evliyâ Çelebi. *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bağdad-Basra-Bitlis-Diyarbakır-İsfahan-Malatya-Mardin-Musul-Tebriz-Van*, 1. Baskı, 4. Kitap, 2. Cilt, Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları; 2010.⁴⁵

Kaynaklardan Naşibîn/Nusaybin Bimâristânı hakkında elde edilen bilgilerden bazıları Türk tıp tarihi literatürüne kazandırılması amacıyla doğrudan alıntılanmış ve yazı içerisinde alıntının yapıldığı kaynaklar ile birlikte sayfa numaraları da verilerek yazıldıkları dillerde sunulmuştur. “Literatürde Nâşibîn Bimâristânı” bölümünde Aḥmed ‘İsâ Beg’den yapılan Arapça alıntı yazarlar tarafından Türkçeleştirilmiştir. “Bulgular” bölümünde yazarlarca sunulan Arapça ve Türkçe metinler kaynaklardan doğrudan alıntılanmış olduğundan

(5 numaralı bulgu dışında), yazarlar tarafından herhangi bir çeviri yapılmamıştır. Elde edilen bu bulgular yazının “Tartışma” bölümünde literatür eşliğinde tartışılmıştır.

BULGULAR

1. İbnu'l-Ezrāk *Tārīḫ-i Meyyāfāriḫin ve Āmid* adlı eserinde Naşibin Bimāristānı'nın banisinin Vezir Cemālu'd-dīn olduğunu haber vermektedir. Savran'ın hazırladığı ve çevirisini yaptığı metinde “[Vezir Cemaleddin'in Ölümü, Onun] Ahlak ve Yaşayışına Dair Bazı Hususlar” başlıklı bölümde şu satırlar yer almaktadır:

“Nusaybin'de hastane yaptırıp ona bir kısım vakıflar bağladı, gerekli malzeme ve ilaçları sağladığı gibi doktor da tayin etti, ayrıca hastaneye pek çok harcamalarda bulundu. Bu arada Musul ve Nusaybin'de yetimler için yeniden mektepler açıp onların yiyecek, elbise ve muallim ücretlerini kendi malından karşıladı.”^{36,p:133.}

«وَبِنِي فِي نَصِيْبِيْنِ الْبِهَارِسْتَانِ وَأَوْقَفَ عَلَيْهِ الْوَقُوفَ وَحَصَلَ فِيهِ الْحَوَائِجُ وَالْأَدْوِيَّةُ وَرَتَّبَ الْأَطْبَاءَ وَحَصَلَ يَنْفَقَ عَلَيْهِ فِي كُلِّ سَنَةٍ شَيْئًا كَثِيرًا وَجَدَّ بِالْمَوْصَلِ وَنَصِيْبِيْنِ الْمَكْتَبَ بِرَسْمِ الْإِيْتَامِ وَجَعَلَ نَفَقَاتِهِمْ وَكَسْوَتَهُمْ وَاجَارَةَ الْمَعْلَمِ مِنَ الْمَالِ»^{37,pp:139-40}

2. İbn Cübeyr seyahatnamesinde 12 Haziran 1184 yılında ulaştığı Naşibin şehrinde bir cami, kemerli bir köprü, iki medrese ile bir bimāristān bulunduğunu, şehrin yöneticisinin ise atabegin oğullarından Muīnu'd-dīn olduğunu haber vermektedir:

“580 Yılı Rebiulevvel Ayı [12 Haziran-11 Temmuz 1184], Allah bereketini göstersiz! 12 Haziran Salı gecesi, adı geçen köyde iken hilal gözüktü. Seher vakti yola çıkıp, **o gün öğleden önce Nasibin'e vardık.** Nasibin, Allah onu korusun! Nasibin, yaşı ve geçmişi ile ünlü bir şehir. Dıştan genç gözükse de, içten yaşlıdır. Manzarası güzel olup, orta büyüklüktedir. Önünde ve arkasında göz alabildiğine uzanan yemyeşil bir ova var (...) Caminin ortasından geçen su, biri avluda, diğeri doğu kapısında bulunan iki sarnıca dökülüyor. Cami dışında yer alan iki havuz da bu sarnıçlardan besleniyor. Nehir üzerinde, kentin güney kapısına bitişik, sert kayalarla inşa edilmiş kemerli bir köprü var. **Kentte, iki medrese ve bir hastahane mevcut.** Kentin hâkimi, Muizzüddin'in kardeşi Muinüddin'dir. Her ikisi de atabekin oğludur. Musul'a giderken sağdaki Sincar kenti de Muinüddin'e bağlı.”^{38,pp:174-5.}

«شَهْرُ رَبِيعِ الْأَوَّلِ مِنْ سَنَةِ ثَمَانِينَ، عَزَفْنَا اللَّهَ بِرُكْنِهِ اسْتَهْلَ هَلَالَهُ لَيْلَةَ الثَّلَاثَاءِ/الثَّلَاثَاءِ، بِمُؤَافَقَةِ الثَّلَاثِي عَشَرَ مِنْ يُونِيهِ، وَنَحْنُ بِالْقَرْيَةِ الْمَذْكُورَةِ، فَرَحَلْنَا مِنْهَا سَعْرَ يَوْمِ الثَّلَاثَاءِ/الثَّلَاثَاءِ الْمَذْكُورِ وَوَصَلْنَا نَصِيْبِيْنِ قَبْلَ الظُّهْرِ مِنَ الْيَوْمِ الْمَذْكُورِ. ذَكَرَ مَدِينَةَ نَصِيْبِيْنِ، حَرَسَهَا اللَّهُ شَهْرَةَ الْعَتَاقَةِ وَالْقَدَمِ، ظَاهِرَهَا شَبَابٌ وَبَاطِنُهَا هَزَمٌ، جَمِيلَةُ الْمَنْظَرِ، مَتَوَسِّطَةٌ بَيْنَ الْكَبْرِ وَالصُّغْرِ، يَمْتَدُّ أَمَامَهَا وَخَلْفَانَا بِسَيْطِ أَحْضَرَ مَدَّ الْبَصَرِ (...) وَيَصِلُ إِلَى جَامِعِهَا الْمَكْرَمِ مِنْهُ سَرَبٌ يَخْتَرِقُ صَحْنَهُ وَيَنْصَبُ فِي صَهْرِيْبِيْنِ: أَهْدَاهَا وَسَطَ الصَّحْنِ، وَالْآخِرَ عِنْدَ الْبَابِ الشَّرْقِيِّ مِنْهُ، وَيَفْضِي إِلَى سَقَاتِيْنِ حَوْلِ الْجَامِعِ. وَعَلَى النَّهْرِ الْمَذْكُورِ جَسْرٌ مَعْقُودٌ مِنْ صُتَمِ الْحِجَارَةِ يَتَّصِلُ بِبَابِ الْمَدِينَةِ الْقَبْلِيَّةِ. وَفِيهَا مَدْرَسَتَانِ وَوَحْدٌ، وَصَاهِبَاهَا مَعِينُ الدِّينِ أَخُو مَعَزَ الدِّينِ صَاحِبِ الْمَوْصَلِ، ابْنَا بَابُكْ/أَتَابُكْ. وَلَمَعِينُ الدِّينِ أَيْضًا مَدِينَةَ سِنْجَارَ، وَهِيَ عَنِ يَمِينِ الطَّرِيقِ إِلَى الْمَوْصَلِ.»^{39,pp:238-40, 40,pp:214-5}

3. İbn Battūta da seyahatnamesinde Naşibin şehri hakkında bilgi verirken İbn Cübeyr'in anlattıkları ile koşut bilgiler vermektedir. Şehrin etrafını çeviren bir nehir, büyük caminin ortasından geçen ve iki sarnıca dökülen su, bir bimāristān ve iki medrese:

“İki konak aştık ve **Nusaybin şehrine ulaştık.** Çok eski bir şehir. Orta büyüklükte. Esas kısmı harap olmuş. Akarsuları, bahçeleri ve meyve ağaçlarını içine alan geniş bir ovaya kuruludur. Burada üretilen gülsuyunun koku ve revnak bakımından benzeri yok. Bir nehir çember gibi şehri kuşatıyor. Şehre yakın bir dağdan çıkıyor, pek çok kollara ayrılarak bahçeleri suluyor. Arklardan her biri şehre dalarak sokak ve evlerden geçiyor. Yani her eve uğruyor bu su! Nihayet büyük câmiin ortasından geçerek biri avlunun kalbinde, diğeri doğu kapısı yakınında bulunan iki sarnıca dökülüyorlar. **Nusaybin şehrinin hastahanesi ve iki medresesi vardır.** Halkı güvenilir, temiz yürekli ve dindar insanlardır.”^{41,pp:337.}

«وَصَلْنَا إِلَى مَدِينَةِ نَصِيْبِيْنِ وَهِيَ مَدِينَةٌ عَقِيْقَةٌ مَتَوَسِّطَةٌ قَدْ خَرِبَ أَكْثَرُهَا وَهِيَ بَسِيْطٌ أَفِيْحٌ فَسِيْحٌ فِيهِ الْمِيَاهُ الْجَارِيَةُ وَالْبَسَاتِيْنُ الْمُنْتَفَعَةُ الْأَشْجَارِ الْمُنْتَظِمَةُ وَالْفَوَاكِهِ الْكَثِيْرَةُ وَمَا يَضَعُ مَاءَ الْوَرْدِ الَّذِي لَا نَظِيْرَ لَهُ فِي الْعَطَارَةِ وَالطَّيْبِ وَيَدُوْرُ بِهَا نَهْرٌ يَعْطِفُ عَلَيْهَا الْعَطَافُ السَّوَارِ مِنْبَعُهُ مِنْ عَيُونٍ فِي جَبَلٍ قَرِيْبٍ مِنْهَا يَنْتَقِسُ انْتِقَسَامًا فَيَنْتَقِلُ بِسَاتِيْنِهَا وَيَدْخُلُ مِنْهُ نَهْرٌ إِلَى الْمَدِينَةِ فَيَجْرِي فِي شَوَارِعِهَا وَدَوْرَهَا وَيَخْتَرِقُ صَحْنِ مَسْجِدِهَا الْأَعْظَمِ وَيَنْصَبُ فِي صَهْرِيْبِيْنِ أَحَدَهَا فِي وَسَطِ الصَّحْنِ وَالْآخِرَ عِنْدَ الْبَابِ الشَّرْقِيِّ وَبِهَذِهِ الْمَدِينَةِ مَارِسْتَانٌ وَمَدْرَسَتَانِ وَأَهْلُهَا أَهْلٌ صَلَاحٌ وَدِيْنٌ»^{42,pp:177}

4. İbnu'l-Eşir *el-Kāmil fī't-Tārīh*'te vezir Cemālu'd-dīn'in ölümü, onun ahlakı ve yaşayışı için ayırdığı bölümde, onun yaptığı hayır işlerinden bahsetmekte, fakat Naşibin Bimāristānı hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir.^{43,pp:249-52.}
5. İbnu'l-Eşir'in *et-Tārīhu'l-Bāhir fī'd-Devleti'l-Atābekiyye bi'l-Mavşil*'inde da Vezir Cemālu'd-dīn'in ölümü ile onun yaptıkları için iki bölüm ayrıldığı, bunlarda da onun yaptırdığı eserlerden, yaptığı hayır işlerinden bahsedildiği, ama bu bölümlerde de Naşibin Bimāristānı hakkında bir bilgi olmadığı görülmektedir. Nusaybin'le ilgili olarak şu satırla karşılaşmıştır:

“Mavşil'da, Sincār'da, Naşibin'de ve başka yerlerde ribātlar yaptırdı.”^{44,p:129.}

«وبنى الرباط بالموصل، وسنجار، ونصيبين، وغيرها.»^{44,p:129}

6. Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde ise Nusaybin anlatılırken Hermas Nehri'nden, şehrin doğu tarafına yakın sağlam bir köprüden, cami ve hamamlardan bahsedilmekte, ama bimāristān ve medreseler hakkında herhangi bir bilgi verilmediği görülmektedir:

“Melik Sincar ve Sencer Şah asrında bu Nusaybin Şehri içinde akan Nasibin Hermas Nehri, şehrin [392a] bütün sebillerini, cami ve hamamlarını suya kandırır (...) Hermas Nehri'nin anlatılması. Bu âbihayat nehri Nusaybin şehri yakınlarında Aştı Dağları'ndan doğup eski Nusaybin Şehri'nden (---) (---) (---) geçip, şehrin doğu tarafına yakın sağlam bir köprü'nün altından geçer.”^{45,pp:749-50.}

TARTIŞMA

Tārīh-i Meyyāfārikin ve Āmid adlı eserden Naşibin Bimāristānı'nın banisi olduğunu öğrendiğimiz ve tam adı Cemālu'd-dīn Ebū Ca'fer Muḥammed b. 'Alī b. Ebī Maşūr el-İsfahānī olan vezir Cemālu'd-dīn'in hakkındaki önemli kaynaklardan birisi Ebū Şāme'nin *Kitabu'r-Ravzateyn fī Aḥbāri'd-Devleteyn*^{46,47} adlı eserinde adını andığı ve alıntılar yaptığı 'İmādu'd-dīn el-Kātib el-İşfahānī'nin *Nuşretu'l-Fetre ve 'Uşretu'l-Fiṭra* adlı eseri ile yine 'İmādu'd-dīn el-Kātib el-İşfahānī'nin el-Bundārī tarafından kısaltılan *Zubdetu'n-Nuşre ve Nuḥbetu'l-'Usre* adlı eseridir.^{48,49} Cemalu'd-dīn'in babası İsfahanlı olup, Kāmil 'Alī olarak anılırdı ve vezir Şemsu'l-Mulk b. Niẓāmu'l-Mulk'un hācibiydi. Onun babası Ebū Maşūr ise Sultan Melikşāh b. Alp Arslan zamanında parscı (parslar kâhyası) idi. Değerli bir edip olan ve günden güne yükselerek, hükümdarlar ve vezirlerin hizmetlerine almak için yarıştıkları, önemli olaylar karşısında fikrine başvurdukları bir kişi olan Kāmil, bir kızını Kātip 'İmādu'd-dīn'in amcası 'Aziz'in dayılarından birinin oğlu ile evlendirdi, 'Aziz, Kāmil'in oğlu Cemālu'd-dīn'i yanına alarak ona edebiyat öğretmiş, derece derece rütbelerde yükselterek, onu Sultan Maḥmūd⁴⁶⁻⁴⁹ b. Muḥammed b. Melikşāh'ın⁵⁰ 'arz dīvānına tayin etmiştir.⁴⁶⁻⁵⁰ Musul'a egemen olan⁵⁰ Zengī b. Aḫsunḫur Şam'a sahip olduğunda Emīr İsfahsālār Gündoğdu'nun karısıyla evlenmiştir. 'Aziz, Cemālu'd-dīn'i, devletin emirlerinden biri ve kadının önceki kocası Gündoğdu'dan olan oğlu Hāşbek'e vezir olarak tayin edince, bu durum Cemālu'd-dīn'in Zengī'nin maiyetine girmesine neden olmuştur.⁴⁶⁻⁴⁹ Hem İbnu'l-Eşir'in⁴⁴ *et-Tārīhu'l-Bāhir fī'd-Devleti'l-Atābekiyye bi'l-Mavşil*'inde, hem de Ebū Şāme'nin^{46,47} *Kitabu'r-Ravzateyn*'de İbnu'l-Eşir'den bildirdiğine göre Atabeg, Cemālu'd-dīn'i Naşibin valisi olarak atamış, yeterliliğini görünce Raḫbe'yi de ona vermiştir. Cemalu'd-dīn yeterliği ve namusu ile Zengī'nin dostlarından ve nedimlerinden birisi olmuş ve Zengī onu, üzerinde hākimiyet olmayacak derecede, bütün ülkesinin müşrifi (denetçisi) olarak atamıştır. İbn-i Ḥallikān'ın⁵⁰ bildirdiğine göre 528/1133-4 yılında Atabeg Zengī tarafından vezirliğe getirilen Ziyau'd-dīn Ebū Sa'id Behrām b. el-Ḥıdr el-Kefertūşī'nin 5 Şa'bān 536/5 Mart 1142 yılında ölümünden sonra vezirliğe Ebū'r-Rızā b. Şadaqa getirilmiş, Cemālu'd-dīn görevine devam etmiştir. 'İmādu'd-dīn el-Kātib el-İşfahānī⁴⁶⁻⁴⁹ de Zengī'nin ömrünün sonuna doğru Cemālu'd-dīn'e işrāf-ı dīvān (divan başkanı) olarak güvendiğini, bu dönemde malın arttığını ve durumun güzelleştiğini bildirmektedir. Cemālu'd-dīn'in cömertliği ve zenginliği Zengī zamanında görülmemiştir, çünkü bu dönemde yiyeceği ve içeceği kadarla yetinen, eline geçen ne varsa Zengī'nin hazinesine götüren Cemālu'd-dīn, bu şekilde şeref ve itibarını ve akranlarına olan üstünlüğünü korumak istemiştir.

Zengī öldürülünce Atabeg devletinin sığınağı ve Aḫsunḫur ailesinin koruyucusu olan Cemālu'd-dīn, Seyfu'd-dīn Gāzī tarafından vezir olarak atanmış, 'Alī Küçük de vezirlik konusunda ona yardım etmiş ve ona destek olacağına ant içmiştir. Vezir Cemālu'd-dīn, Zeynu'd-dīn 'Alī Küçük ve Seyfu'd-dīn Gāzī birbirlerine yardımlaşma ve destek olma konusunda söz vermişlerdir. Cemālu'd-dīn Musul veziri olunca cömertliğini

ortaya koymuş, Musul onun hürmeti ile ikbalin kiblesi, emel ve ümitlerin Kâbe’si olmuş, onun iyilik ve cömertliği her tarafta meşhur olmuştur.⁴⁶⁻⁴⁹ İbnu’l-Ezrāk da verdiği bilgilerde Cemālu’d-dīn’in ilk kez Atabeg Zengī’nin hizmetinde divan müşrifliği yaptığını, Atabeg Seyfu’d-dīn Gāzī’nin başa geçmesiyle de vezirliğe atandığını bildirmektedir.³⁶ Seyfu’d-dīn Gāzī’nin (1146-1149) atabegliği sırasında vezirlikte bulunan Cemālu’d-dīn, Atabeg Kutbu’d-dīn Mevdūd zamanında da (1149-1170) bu görevini sürdürürken, 558 yılı Recep (Haziran-Temmuz 1163) ayında Atabeg Kutbu’d-dīn Mevdūd b. Zengī tarafından, Zeynu’d-dīn ‘Alī Küçük’ün vasıtasıyla Musul kalesine hapsedilmiş ve 559/1163 yılı Ramazan ayının son on gününe (12 Ağustos’a) kadar hapiste kaldıktan sonra Musul’da ölmüştür.³⁶ Musul’da Feth el-Kerāmī’nin yanına defnedilen vezir Cemālu’d-dīn, yaklaşık bir yıl sonra Medine-i Münevvere’ye götürülerek, Peygamberin kabrine yakın bir yerde kendisi için yaptırdığı bir ribatta defnedilmiştir.⁴³ Hayır işleri için yaptığı harcamalar ve eli açıklığı nedeniyle el-Cevād adıyla anılmıştır.³⁶ İbnu’l-Ezrāk Vezir Cemālu’d-dīn’in dönemini şu sözlerle tanımlamaktadır:

“Halk Bermekiler zamanından beri onun cömertliği ve ihsanı gibisini görmedi. Hayatında ilk defa Atabeg Zengī’nin hizmetinde Divan Müşrifliği yapmıştı; Atabeg Kutbeddin’in* idaresinde ise halkın bir benzerini görmediği zulüm ve cevr vardı, fakat Atabeg Seyfeddin Gāzi başa geçip, Cemaleddin vezarete atanınca kötülük iyiliğe, zulüm adalete, cevr insafa, cimrilik cömertliğe dönüştü. Cemaleddin, hiç kimseye itimat edilmediği bu zamanda hayır, doğruluk, ihsan ve merhamette bulunarak cömert[lik] ve iyilikseverliğini göstermiştir.”^{36,pp:131-2}

«ولم ير الناس من عهد البرامكة مثل كرمه وعطائه وكان اول زمانه وخدمته آتابك زكي على اشراف الديوان وكان معه من الظلم والجور ما لا يرى الناس مثله، فلما ولي آتابك سيف الدين غازي وولى الوزارة انتقل من الشر الى الخير ومن الظلم الى العدل ومن الجور الى الاصلاح ومن البخل الى الكرم واطهر من الكرم فعل الخير والصدق والعطايات والصلاة ما لم يعتمد احد في الزمان»^{37,pp:138}

İbnu’l-Ezrāk’ın bildirdiğine göre Vezir Cemālu’d-dīn, Medine’yi imar ettirmiş; Hz. Peygamber’in mescidinde ve Mekke’de Harem-i Şerif’te harap olan yerleri onartmış, pek çok yerler yaptırmış; Arafat dağının her tarafından aşağıdan yukarı doğru basamaklar yaptırmış, Arafat dağının eteğindeki Vakfe’ye kadar su çıkarttırmış; Gürcülerden alınmış olan Kars şehrine para göndererek surlarını onartmış; el-Cezire ve Frenk arasındaki el-Yâryâr köprüsünün dört gözünü inşa ettirmiş; Nusaybin’de bir hastane yaptırmış, Musul ve Nusaybin’de yetimler için yeniden okullar açıp, onların yiyecek, giyecek ve öğretmen ücretlerini kendi malından karşılamış; Musul önünde Bâbu’l-Hasbe’de bir köprü inşa ettirmiş; el-Cezire’nin altında Dicle üzerinde el-Bâftâ köprüsünün yapımına başlamış, fakat köprünün yalnızca orta gözü kalmışken, tamamlanmadan tutuklanmıştır.³⁶

İbnu’l-Ezrāk’ın verdiği bilgilere göre Vezir Cemālu’d-dīn Minâ’daki Mescidü’l-hayf’ı yenilemiş; Kâbe civarındaki el-Hıcr’i yaptırmış; Arafat’taki mescid ile mescide giden yolu onartmış; Arafat’ta havuzlar yaptırarak, Nu’mân’dan bu havuzlara yer altından su yolları yaptırarak su götürmüştü; Medine-i Münevvere ve Feyd şehrine surlar yaptırmış ve Feyd’e bir de duvar çektirmiştir. Çok sayıda ribâtlar yaptıran Vezir Cemālu’d-dīn, “el-Erbâd” adıyla bilinen nehrin üzerinde bir köprü yaptırmış, Ceziret İbn Ömer civarında Dicle üzerine bir köprü yaptırırken de tutuklanmıştır.⁴³

Vezir Cemālu’d-dīn’in yalnızca Naşibin Bimāristāni’nı yaptırmayıp, aynı zamanda Abhaz Kralı’na bir elçi göndererek Tiflis şehrindeki Müslümanlar, hastalar ve güçsüzler yararına da bir hastane yaptırmak istediğini bildirmesi, ama Abhaz Kralı’nın “Ben kendi paramla yaptırım” diyerek bu teklifi reddetmesi ve bir süre sonra hastalanıp ölmesiyle bu isteğin gerçekleşmemesi, İbnu’l-Ezrāk’ın verdiği ilginç ve önemli bilgiler arasındadır.³⁶

Bu bilgilerden yola çıkıldığında Naşibin/Nusaybin Bimāristāni’nın, Vezir Cemālu’d-dīn’in vezirliğe getirildiği ve cömertliğinin görüldüğü dönemde, yani 1146-1163 yılları arasında yaptırıldığını söylemek mümkün görünmektedir.

* Metinde “Atabeg Kutbeddin” olarak çevrilmekle birlikte, İbnu’l-Ezrāk’ın Arapça metninde sadece “Atabeg” olarak yazıldığı görülmektedir. Metindeki anlatım ise Atabeg olarak anılan bu kişinin Kutbu’d-dīn Mevdūd değil, Zengī olduğunu düşündürmektedir.

İbn Cübeyr (1145-1217)'in verdiği bilgilerden Naşibîn Bīmāristānı'nın 1184 tarihinde hizmette olduğu anlaşılmaktadır. Bu tarihte Naşibîn Sincār Atabegi II. İmādu'd-dīn Zengī'nin (1180-1181/1183-1206) egemenliği altında bulunmaktadır.^{20,51}

İlk haccını 726 senesinin Zilhicce ayının ilk perşembe gününde (1326 yılının Ekim ayının son günleri) gerçekleştirdikten sonra, aynı yılın Zilhicce ayının 20. günü (17 Kasım 1326) Mekke'den ayrılarak, Medine, Meşhed-i Ali, Basra, Acem Irakı'na giden, İsfahan, Şiraz gibi şehirleri dolaştıktan sonra, Kûfe, Bağdad üzerinden Musul şehrine gelen ve Nusaybin'e uğradıktan sonra Mardin üzerinden tekrar Bağdad'a dönerek, hacca gitmek için tekrar Mekke'ye gelen ve 727 yılının Zilhicce ayının pazartesi günü vakfeye durduğunu (26 Ekim 1327) bildiren İbn Baṭṭūṭa (1304-1368/69)'nın verdiği bilgilere göre Naşibîn Bīmāristānı'nın 1327 yılında da hizmetine devam ettiği anlaşılmaktadır.⁴¹

Van beylerbeyliğine atanan Melek Ahmed Paşa ile Anadolu seyahatine çıkan ve 9 Mart 1655 ile 24 Haziran 1656 tarihleri arasında gerçekleştirdiği bu seyahatinde Doğu Anadolu'yu ve İran'ın çeşitli yerlerini gezen Evliya Çelebi'nin⁵² bu seyahati sırasında uğradığı Nusaybin'de herhangi bir hastanenin varlığı hakkında bir bilgi vermemesi nedeniyle, artık XVII. yüzyılda burada bir hastanenin bulunmadığını dolaylı olarak söylemek mümkün görünmektedir.

Zengîler döneminde cami, medrese, darülhadis, türbe gibi çok sayıda mimari eser yapılırken, hastanelerin de ihmal edilmediği görülmektedir.⁵¹ İslam coğrafyasında inşa edilen ve günümüze kadar gelebilen en eski hastane Nūru'd-dīn Maḥmūd b. Zengī (1146-1174) tarafından Şam'da yaptırılan 549/1154 tarihli Nūreddīn Zengī Bīmāristānı'dır.² Yine Halep'te Maristān-ı Atik'in, Trablusşam'da Nūru'd-dīn Bīmārhānesi'nin Nūru'd-dīn Maḥmūd b. Zengī ve Musul'da Kaymaz Hastanesi'nin Mucahidu'd-dīn Kaymaz (572/1176) tarafından yaptırıldıkları da kayıtlarda bulunmaktadır.⁷

SONUÇ

Naşibîn/Nusaybin Bīmāristānı Büyük Selçuklu İmparatorluğu zamanında Musul Atabegliği Veziri Cemālu'd-dīn tarafından yaptırılmış, ona vakıflar bağlanmış, hekim atanmış, ilaç ve malzeme sağlanmıştı. Naşibîn'in Vezir Cemālu'd-dīn'e ikta olarak verilmesinin⁵¹ yanında, Nisibis Okulu'nda VI. yüzyıldan başlayarak tıp eğitimi verilmesi ve yine burada daha önce bir xenodocheia kurulmuş olması²² gibi Nusaybin'de görülen geçmiş dönemlere ait uygulamalar da Vezir Cemālu'd-dīn'in Naşibîn'de bir bīmāristān yaptırmasının nedeni olarak değerlendirilebilir. İbn Cübeyr ve İbn Baṭṭūṭa, seyahatnamelerinde, sırasıyla 1184 ve 1327 tarihlerinde bu hastanenin varlığından söz etmektedirler. Ne yazık ki Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde ise Nusaybin Hastanesi hakkında hiçbir bilgi bulunmadığı görülmektedir.

İbnu'l-Ezrāk'ın *Tārīḫ-i Meyyāfārikīn ve Āmid* adlı eserinin Vezir Cemālu'd-dīn'in Naşibîn Bīmāristānı'nı banisi olduğunu kaydeden halen tek eser olduğu fark edilmektedir.

Burada araştırmamız sırasında literatürde rastlanan ve düzeltilmesi gerektiği düşünülen iki bulgudan da söz edilmesi uygun olacaktır. İlk olarak İbn Baṭṭūṭa'nın 725/1325 yılında hacca gitmek üzere memleketinden ayrılarak, 726/1326'da yaptığı ilk haccından sonra Nusaybin'i de içine alan gezisine çıktığı ve ondan sonra yeniden 727/1327 yılında Mekke'ye dönerek bir kez daha hac görevini gerçekleştirdiği⁴¹ göz önüne alındığında Ahmed 'İsā Beg'in İbn Baṭṭūṭa'nın Naşibîn'e varış tarihi olarak bildirdiği 720/1320-1 tarihinin hatalı olduğu ve bu yüzden değişmesi gerektiğidir. Araştırmamız sırasında İbn Baṭṭūṭa'nın seyahatleri ile ilgili olarak ulaşılan kaynaklarda "ve Nusaybin şehrine ulaştık" şeklinde cümlenin başladığı,^{39,40} Ahmed 'İsā Beg'in yazdığı şekilde yıl belirtilmediği görülmektedir. Ahmed 'İsā Beg'in satırlarının bundan sonra tarafımızca ulaşılan kaynaklarda da aynı olduğu görülmektedir. Hatalı olduğu düşünülen diğer bilgi ise Tuncel'in¹⁹ Turan'a³⁵ atıfla verdiği Vezir Cemālu'd-dīn'in Artuklu veziri olduğuyla ilgili olup, Vezir Cemālu'd-dīn Artukluların değil, Musul Atabegliği'nin veziridir. Öte yandan Turan'ın³⁴ İbnu'l-Ezrāk'ın metnine dayanarak verdiği bilgilerde Cemālu'd-dīn'i metinde yazdığı şekliyle "vezir" olarak değil de Arapça ve Türkçede farklı anlamlar taşıyan, ama Farsçada vezirler için kullanılan bir lâkap olan "sâhib"^{*} kelimesiyle anması da oldukça ilginç bir durumdur.

* "Sahib (صاحب) Kâtib vezninde vüzeraya mahsus lâkaptır. Arabîde manası malumdur. Türkîde ıssı tabir ederler. Meselâ sâhib-i mâl diyecek yerde mal ıssı derler."⁵³

BİLGİ

Bu yazı 10-13 Haziran 2015 tarihlerinde Malatya’da düzenlenen IX. Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Günleri’nde sunulan sözel bildiriye dayanmaktadır.

KAYNAKLAR

1. Şehsuvaroğlu BN. Eskülap ve Asklepion’lar. [İstanbul] Tıp Fakültesi Mecmuası 1952;15(2):1010-32.
2. Bayat AH. Tıp Tarihi, 1. Baskı. İzmir: Sade Matbaa; 2003.
3. Terzioğlu A. Ortaçağ İslâm-Türk hastahaneleri ve Avrupa’ya tesirleri. Belleten 1970;34(133):121-49.
4. Sayılı A. The emergence of the prototype of the modern hospital in Medieval Islam. Belleten 1980;44(174):279-86.
5. Azizi MH. Gondishapur School of Medicine: the most important medical center in Antiquity. Arch Iranian Med 2008;11(1):116-9.
6. Ünver AS. Selçuk Tababeti XI-XIV üncü Asırlar. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları; 1940.
7. Cantay G. Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını; 1992.
8. Kâhya E, Erdemir Demirhan A. Bilimin Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları; 2000.
9. Aciduman A, Tuzcu K. Meyyâfârikîn Bîmâristânî üzerine bazı yeni bilgiler ışığında bir değerlendirme. Belleten 2016;80(289):65-80.
10. Ünver AS, Bayrı H. Artık Oğulları ve Mardin’deki hastaneleri. Türk Tıp Tarihi Arkivi 1940;5(17):27-32.
11. Ünver AS. 750 Yıl Önce Kayseri Tıbbiyesi 1206-1956. İstanbul: Tıbbiyeli Yayınları; 1956.
12. Ünver AS. Sivas’ta Birinci Keykavus Hastanesi 1217 (614). Tedavi Kliniği ve Laboratuvarı Mecmuası 1938;201-8.
13. [Ünver] AS. Divrikide Prens Turan Malik Hastanesi. Tedavi Seririyatı ve Laboratuvarı Mecmuası 1934; 4(15):126-9.
14. Önge Y. Çankırı Darüşşifası. Vakıflar Dergisi 1962;5:251-5+21 Resim.
15. Yaman TM. Kastamonu Tarihi “XV inci asrın sonlarına kadar” I. İstanbul: Ahmed İhsan Matbaası Ltd.; 1935. pp: 86-8.
16. [Ünver] AS. XIII cü asırda Tokatta Selçuk Hastanesi. Tedavi Notları 1934;9(15-16):436-9.
17. Ünver AS. Amasya darüşşifası 1308. Tedavi Kliniği ve Laboratuvarı Dergisi 1935;5:29-34.
18. Kütük A. Nusaybinli Aziz Yakub ve Nusaybin Şehrinin Manevi Savunması (M.S. 338-350). Mukaddime 2012;5:1-24.
19. Tuncel M. “Nusaybin.” Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt 33. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı; 2007. pp:269-70.
20. Honigmann E [Bu madde Besim Darkot tarafından ikmâl edilmiştir]. “Nasîbin.” İslâm Ansiklopedisi, 9. Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi; 1964. pp: 99-103.
21. Nusaybin Okulu ve Mor Yakup Kilisesi. Nusaybin Belediyesi. [Internet] [2015 May 25] Available from: <http://www.nusaybin.bel.tr/d/Nusaybin%20Okulu%20ve%20Mor%20Yakup%20Kilisesi.pdf>
22. Pioreschi P. A History of Medicine, Vol. IV-Byzantine and Islamic Medicine, First Edition 2001, Reprinted. Omaha: Horatius Press; 2004. pp:120-4. [Internet] [2016 Mar 09] Available from: https://books.google.com.tr/books?id=q0llpnov0BsC&pg=PA121&dq=school+of+nisibis&hl=tr&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q=school%20of%20nisibis&f=false
23. Majno G. The Healing Hand: Man and Wound in the Ancient World, Third Printing. Harvard University Press; 1982. p:420.
24. Garrison FH. An Introduction to the History of Medicine with Medical Chronology, Suggestions for Study and Bibliographic Data, Fourth Edition, Reprinted. Philadelphia and London: W.B. Saunders Company; 1929. p:127.

25. Russell G. "Greece x. Greek Medicine in Persia." Encyclopaedia Iranica. Vol. XI. pp:342-57. [Internet] [cited 2015 May 25] Available from: <http://www.iranicaonline.org/articles/greece-x>
26. Castiglioni A. A History of Medicine, Translated from Italian and edited by E.B. Krumbhaar, Second Edition, Revised and Enlarged. New York: Alfred A. Knopf; 1958. p:259.
27. Syrian Anatomy Pathology and Therapeutics or "The Book of Medicines", The Syriac Text, Edited from a Rare Manuscript, with an English Translation, etc. by Budge EAW. Published under the Direction of the Royal Society of Literature of the United Kingdom, Volume I, Introduction. Syriac Text. London, Humphrey Milford Oxford University Press, 1913. [Internet] [cited 2015 Jun 06] Available from: <https://archive.org/stream/syriananatomyapat01budg#page/n5/mode/2up>
28. Greatrex G. Khusro II and Christians of his Empire. Journal of the Canadian Society for Syriac Studies 2003;3:78-88.
29. Ünver AS. Tıp Tarihi-Tarihten Önceki Zamandan İslâm Tababetine ve İslâm Tababetinden XX ci asra kadar-I ve II inci Kısımlar. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları; 1943.
30. Şehsuvaroğlu BN, Erdemir Demirhan A, Cantay Güreşsever G. Türk Tıp Tarihi. Bursa: Taş Kitapçılık-Yayıncılık; 1984.
31. Aydın E. Dünya ve Türk Tıp Tarihi. Ankara: Güneş Kitabevi; 2006.
32. Demirhan Erdemir A. Tıp Tarihi. İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri; 2014.
33. Terzioğlu A. Bimâristan. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt 6. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı; 1992. pp:163-78.
34. Aḥmed ʿĪsā Beg. Tārīḥu'l-Bimāristānāt fi'l-İslām. Dımaşq: El-Maṭba'atu'l-Hāşimiyye; 1357 H./1939 M. p:202. [احمد عيسى بك. تاريخ [النبارستانات في الاسلام، المطبعة الهاشمية بدمشق، ١٣٥٧ هـ - ١٩٣٩ م].
35. Turan O. Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi: Saltuklular, Mengüçükler, Sökmenliler, Dilmaç Oğulları ve Artukluların Siyasî Tarih ve Medeniyetleri. İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu; 1973.
36. Ahmed b. Yûsuf b. Ali İbnü'l-Ezrak. Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı), Araştırma, İnceleme ve Notlarla Çeviren: Ahmet Savran. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını; 1992. pp:131-3.
37. Aḥmed b. Yûsuf b. 'Alî b. el-Ezrak el-Ma'rûf bi-İbnu'l-Ezrak. Tārīḥ-i Meyyâfârikîn ve Âmid [Kısmu'l-Artuḳayyîn], Taḥkîk ve Dirâset [İnceleme] ve Fehâris [Fihristler]: Aḥmed Şâvrân. Erzurum: Atatürk University, The Faculty of Arts and Sciences; 1987. pp:138-40. [A Critical Edition of The Artukid Section in Tārīkh Mayyâfârikîn wa Âmid by Ibnu'l-Azrak al-Fârikî Aḥmad b. Yûsuf b. 'Alî (510-578/1116-1182), Edited by Ahmet Savran. Erzurum: Atatürk University, The Faculty of Arts and Sciences; 1987]. [تاريخ ميافارقين وأمد [قسم الفاريقين]. تأليف: احمد بن يوسف بن علي بن الازراق المعروف بابن الازراق، تحقيق ودراسة وفهارس: الدكتور احمد صاوران].
38. İbni Cübeyr. *Endülüsten Kutsal Topraklara*, Arapçadan Çeviren: İsmail Güler. İstanbul: Selenge Yayınları; 2003.
39. The Travels of Ibn Jubayr, Edited From A MS. In The University Library of Leyden by William Wright, Second Edition Revised by M. J. De Goeje and Printed for the Trustees of The "E. J. W. Gibb Memorial", Leyden: E. J. Brill, Imprimerie Orientale; London: Luzac & Co.; 1907. pp:238-40.
40. Riḥletu İbni Cübeyr. Beyrût: Dāru Şāder, Dāru Beyrût; 1384 H, 1964 M. pp:214-215. [The Travels of Ibn Jubair, Editeurs: Dar Sader, Dar Beyrouth, Beyrouth]. [رحلة ابن جبير، دار صادر، دار بيروت، بيروت، ١٣٨٤ هـ، ١٩٦٤ م].
41. Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî. *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I. Cilt, Çeviri, İnceleme ve Notlar: A. Sait Aykut, 2. Baskı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları; 2004.
42. Kitābu Riḥleti İbni Baṭṭūṭa, el-musemmātu Tuḥfeti'n-Nuzẓār fi Ġarā'ibi'l-Emşār ve 'Acā'ibi'l-Esfār, Birinci Baskı, Matba'a-i Ḥayriyye, Sahibi ve Müdüri: Es-Seyyid 'Umar Ḥuseyn el-Ḥaşşāb, 1322 Hicri [1904/05]. [وحنائب الاسفار، الطبعة الاولى، بالمطبعة الخيرية مالمكا ومديرها السيد (عمر حسين الحشاب)، بسنة ١٣٢٢ هجرية].
43. İbnü'l-Esîr. İslâm Tarihi: El-Kâmil fi't-Târīh Tercümesi, On Birinci Cilt, Çeviren: Abdülkerim Özaydın, Redaktör: Mertol Tulum. İstanbul: Osman Başpehlivan; 1987.
44. 'Alî b. Ebî'l-Kerem Muḥammed b. Muḥammed b. 'Abdî'l-Kerîm b. 'Abdî'l-Vâḥid eş-Şeybânî el-ma'rûf bi-İbni'l-Eşîr el-Cezerî (555-630 H). Et-Tārīḥu'l-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atâbekiyye (bi'l-Mavşıl), Taḥkîk: 'Abdu'l-Ḳâdir Aḥmed Ṭuleymât, Ḳâhire: Dāru'l-Kutubi'l-Ḥadîşe ve Bağdād: Mektebetu'l-Meşnâ, 1386/1963. [علي بن أبي الكرم محمد بن محمد بن عبد الكرم بن عبد الواحد الشيباني المعروف بابن الأمير الجزري (٥٥٥-٦٣٠ هـ)]. [التاريخ الباهر في النولة الاتابكية (بالموصل)، تحقيق: عبد القادر أحمد طلجات، دارالكتب الحديثة بالقاهرة ومكتبة المثنى ببغداد].

45. Evliyâ Çelebi. Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bağdad-Basra-Bitlis-Diyarbakır-İsfahan-Malatya-Mardin-Musul-Tebriz-Van, 1. Baskı, 4. Kitap, 2. Cilt, Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları; 2010.
46. Şihābu'd-dīn Ebī Muḥammed 'Abdu'r-raḥman b. İsmā'īl ibn İbrāhīm el-Maḳdisī eş-Şāfi'ī. Kitābu'r-Ravzateyn fī Aḥbāri'd-Devleteyn, el-Cuz'u'l-Evvel, Tab'atu cedīde. Kāhire-Miṣır: Maṭb[a]ʿatu Vāḍiyyi'n-Nīl; 1287. pp:134-9. [شهاب الدين أبي محمد عبد الرحمن بن [إسماعيل ابن ابراهيم المقدسي الشافعي. كتاب الروضتين في أخبار البولتين، الجزء الاول (طبعة جديدة)، مطبعة وادي النيل بمصر القاهرة: ١٢٨٧].
47. Şehabüddin Ebu Şame Makdisî. Kitab el-Ravzateyn fi Tarih el-Devleteyn, Çeviri: Zakir Kadiri Ugan, 1 Cilt. TTK Kütüphanesi, Tercüme Eser, T/0052. pp:278-88.
48. Houtsma MTh (ed). Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, İmad ad-Dīn Al-Kātib al-İsfahānī'nin Al-Bondārī tarafından ihtisar edilen Zubdat al-Nuṣra va Nuḥbat al-'Usra adlı kitabının tercümesi. M. Th. Houtsma tarafından 1889'da Leiden'de neşredilen metinden Türkçeye çeviren: Kıvameddin Burslan. İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları; 1943. pp:191-3.
49. El-İmām 'İmādu'd-dīn Muḥammed b. Muḥammed b. Ḥāmid el-İsfahānī. Kitābu Devleti's-Selcūḳ, İhtisāru's-Şeyḫi'l-İmāmi'l-'Ālem el-Fetḫ b. 'Alī b. Muḥammed el-Bundariyyi'l-İsfahānī, Tab'u 'alā nafākihi Şirket-i Ṭab'i'l-Kütübi'l-'Arabiyye. Şār'u Bābi'l-Ḥalḳ-Miṣır: Maṭba'atu'l-Mevsū'āt; 1318 H./1900 M; pp:192-4. [الإمام عماد الدين محمد بن محمد بن حامد الإصفهاني. كتاب دولة السلجوق، اختصار الشيخ الامام [العالم الفتح بن علي بن محمد البندارقي الاصفهاني، طبع على نفقة شركة طبع الكتب العربية، مطبعة الموسوعات بشارع باب الحلق بمصر: ١٣١٨ هـ - ١٩٠٠ م].
50. Ebū'l-'Abbās Şemsu'd-dīn Aḥmed b. Muḥammed b. Ebī Bekr b. Ḥallikān 608-681 H. Vefeyātu'l-A'yāni ve Enbā'u Ebnā'iz-Zemān, Haz: Muḥammed Muḥyi'd-dīn 'Abdu'l-Ḥamīd, El-cüzü'r-rābi'. Kāhire: Mektebetu'n-Nahḍati'l-Miṣriyye; 1367/1948. pp:228-32. [أبو العباس شمس الدين أحمد بن محمد بن أبي بكر بن خلكان. وفيات الاصحيان وأنباء أبناء الزمان، حقيقته، وعلق حواشيه، وضع فهارسه: محمد محي الدين عبد الحميد، الجزء الرابع. مكتبة النهضة المصرية، القاهرة: ١٩٤٨ هـ - ١٣٦٧].
51. Gök Hı. Musul Atabeyliği: Zengiler (Musul Kolu 1146-1233). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları; 2013. pp:118-28.
52. "Evliya Çelebi." Meydan Larousse Büyük Lûgat ve Ansiklopedi, Dördüncü Cilt. İstanbul: Meydan Yayınevi; 1971. pp:457-8.
53. Mütercim Âsım Efendi. Burhân-ı Katı, Hazırlayanlar: Öztürk M, Örs D. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009; p:642.

The anatomy of spinal nerves in the “Teşrihü’l-Ebdan Min e’t-Tıb” written in the fourteenth century*

XIV. yüzyılda yazılmış olan “Teşrihü’l-Ebdan min e’t-Tıb” adlı eserde spinal sinirlerin anatomisi

İlhan Bahşiⁱ, Mustafa Orhanⁱⁱ, Murat Çetkinⁱⁱⁱ

ⁱMD, PhD. Department of Anatomy, Faculty of Medicine, Gaziantep University
https://orcid.org/0000-0001-8078-7074

ⁱⁱProf. Dr. Department of Anatomy, Faculty of Medicine, Gaziantep University
https://orcid.org/0000-0003-4403-5718

ⁱⁱⁱPhD. Department of Anatomy, Faculty of Medicine, Istanbul Medeniyet University
https://orcid.org/0000-0001-6676-9005

ABSTRACT

Considering that the visual dimension of anatomy cannot be ignored and an anatomy education without the visual part will make a doctor imperfect in their profession, it may be seen that pictorial anatomy books written in previous periods are highly valuable.

The purpose of this study is to investigate the spinal nerve anatomy included in the work titled *Teşrihü’l-Ebdan min e’t-Tıb* written in the XIVth century and compare the information at that period to the information of our time.

The nervous system was analyzed under a separate title in the book. Firstly, general information was provided about nerves, and then cranial and spinal nerves were described. The author stated in his work that there are two differences between humans and animals as feeling and movement. He stated that the center for feeling and movement is the brain and all nerves converge in the brain.

Although there are insufficient or incorrect information in historical books of medicine, such books are highly valuable as they show the scientific progress. It is apparent that Mansur’s work titled *Teşrihü’l-Ebdan min e’t-Tıb* has a significant place in the history of anatomy, and its influence was reflected in the following periods. Despite the occasions of insufficient or incorrect information in the piece, we think it contributed to the historical development of anatomy.

Keyword: *Teşrihü’l-Ebdan min e’t-Tıb*, Spinal nerve, Medical history

ÖZ

Anatominin görsel boyutunun ihmal edilemeyeceği, görsellikten yoksun bir anatomi eğitiminin hekimin iyi yetişmesini noksan bırakabileceği düşünüldüğünde geçmiş dönemlerdeki resimli anatomi kitaplarının oldukça kıymetli olduğu anlaşılacaktır.

Bu çalışmanın amacı XIV. Yüzyılda yazılmış olan *Teşrihü’l-Ebdan min e’t-Tıb* adlı eserde bahsedilen spinal sinir anatomisinin incelenmesi ve o dönemdeki bilgilerin günümüz bilgileri ile karşılaştırılmasıdır.

Kitapta, sinir sistemi ayrı bir başlık altında incelenmiştir. İlk olarak sinirler hakkında genel bilgiler verilmiş ardından kranial ve spinal sinirler anlatılmıştır. Yazar, eserinde insanlar ile hayvanlar arasında his ve hareket olmak üzere iki fark olduğunu ifade etmiştir. His ve hareketin merkezinin beyin olduğunu ve bütün sinirlerin beyne ulaştığını söylemiştir.

Tarihi tıp kitaplarında eksik ve yanlış bilgiler olsa da bu kitapların bilimsel gelişimi göstermesi açısından değeri yüksektir. Mansur’un *Teşrihü’l-Ebdan min e’t-Tıb* isimli eserinin anatomi tarihi açısından önemli bir yerinin olduğu, etkisinin kendinden sonraki dönemlere de yansıdığı görülmektedir. Eserde verilen bilgilerin eksiklikleri ve yanlışlıklarına rağmen bu eserin anatominin tarihsel gelişimine katkı sağladığını düşünmekteyiz.

Anahtar Kelimeler: *Teşrihü’l-Ebdan min e’t-Tıb*, Spinal sinirler, Tıp tarihi

*Lokman Hekim Dergisi, 2018; 8 (2): 133-137

DOI: 10.31020/mutftd.419223

Geliş Tarihi – Received: 13 Aralık 2017; Kabul Tarihi - Accepted: 04 Nisan 2018

İletişim - Correspondence Author: İlhan Bahşi <dr.ilhanbahsi@gmail.com>

INTRODUCTION

Considering that the visual dimension of anatomy cannot be ignored and an anatomy education without the visual part will make a doctor imperfect in their profession, it may be seen that pictorial anatomy books written in previous periods are highly valuable.¹ It is known that anatomy information is included to some extent in medicine books written in the Islamic world. However, pictorial anatomy books are very rare. The work titled *Teşrihü'l-Ebdan min e't-Tib* written by the physician *Mansur ibn Muhammed ibn Ahmed ibn Yusuf ibn Ilyas* in the XIVth century in Farsi is a pictorial anatomy book.^{2, 3} The pictures in this book have been used in many medicine and science history books, often uncited. Mansur, who lived in Shiraz, wrote this piece in the year 1386. It is known that the work has forty copies, and two of these copies are at Washington National Library of Medicine, while İstanbul Süleymaniye Library holds one copy.^{3, 4}

Mansur described anatomical structures systematically, and then provided information about the formation and development of the embryo. It is known that he utilized the knowledge of individuals like Aristoteles, Galen and Avicenna, additionally providing his own ideas.^{3, 5-9}

The purpose of this study is to investigate the spinal nerve anatomy included in the work titled *Teşrihü'l-Ebdan min e't-Tib* written in the XIVth century and compare the information at that period to the information of our time.

METHODS

In this study the translation of the work *Teşrihü'l-Ebdan min e't-Tib* from Farsi into Turkish, *Kitab-ı Teşrihü'l-Ebdan min e't-Tib*³ was examined. The sections of the work related to spinal nerves were analyzed in detail. The information in the book was compared to the current information. Correct, incorrect and missing information was determined.

RESULTS

Anatomy of the Nerves

The nervous system was analyzed under a separate title in the book. Firstly, general information was provided about nerves, and then cranial and spinal nerves were described. The author stated in his work that there are two differences between humans and animals as feeling and movement. He stated that the center for feeling and movement is the brain and all nerves converge in the brain. He categorized nerves in four ways. In the first group, he analyzed nerves based on their softness and gave the olfactory nerve as an example. He stated that soft nerves would conduct the sensation faster. In the second group, he categorized the nerves based on whether they are hollow (e.g. optic nerve) or not. In the third group, he described nerves based on their functions as sensory (e.g. sense of taste), motor or both. In the fourth group, he categorized nerves based on the location they leave the brain or the spinal cord. He stated that nerves could be flexible but it would be hard to cut them. He stated that besides providing feelings and movements, nerves also strengthen and harden the muscles. Another function of nerves is to receive sensation via the tissues covering internal organs like liver and spleen when they receive damage.³

When this section is analyzed, it is seen that he correctly identified nerves as cranial and spinal nerves. He did not mention the spinal cord while identifying the brain as the center of feeling and movement, he was correct in his statements to a great extent. While categorizing the nerves, he identified the first two groups incorrectly, correctly identify the third and the fourth. While stating correctly that nerves are flexible, he incorrectly stated that it is hard to cut them. Mansur correctly stated that nerves receive visceral sensation from the fascia surrounding the organs.

Spinal Nerves

He reported that thirty-one pairs of spinal nerves and an additional single one leave from the spinal cord which is the extension of the brain. He categorized the spinal nerves based on where they exit as nerves stemming from the neck, the back, the sacrum and the coccyx.³

When this section is analyzed, it is seen that he correctly identified the numbers and sections of the spinal nerves to a great extent. We think that the single spinal nerve mentioned to be leaving the spinal cord may

be the filum terminale containing the rudimentary coccygeal nerve roots. He made the visual dimension clearer and easier to understand by assigning different to nerves. Mansur, explicitly drew the spinal nerves coded with different colors (*Fig.1*). He indicated their color in the figure while providing information about the nerves in the text.

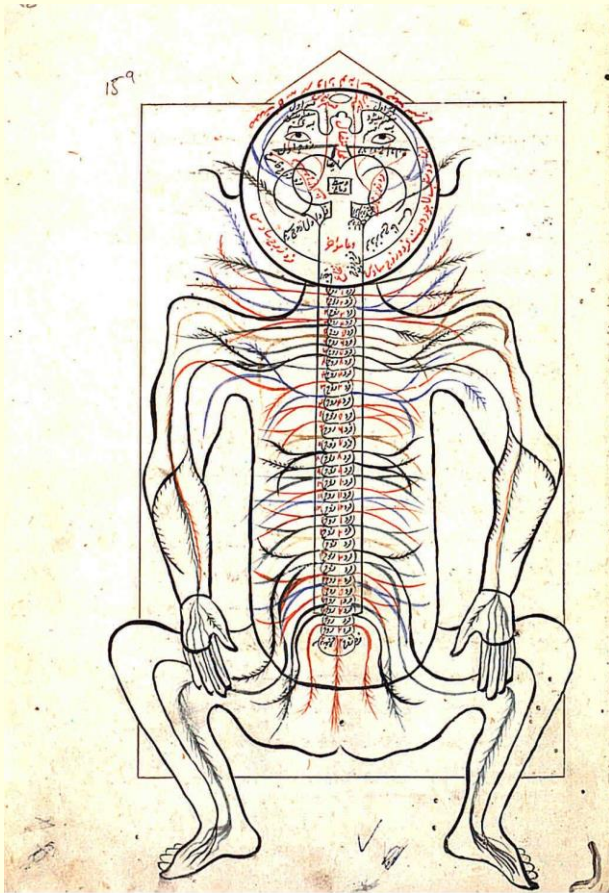

Figure 1. The drawing of the spinal nerves in hand written textbook (Ayasofya 3598, from the Collection of the Suleymaniye Library Istanbul, Turkey)

Cervical spinal nerves

Mansur stated that eight pairs of spinal nerves leave the neck and described each of them separately. *The first cervical spinal nerve* reaches the muscles in the head. *The second cervical spinal nerve* exits between the first and second cervical vertebrae, receives sensation from the skin over the head and moves the muscles behind the head. *The third cervical spinal nerve* exits between the second and third cervical vertebrae, diverges into two branches, one branch reaching the front, the other reaching the back. *The fourth cervical spinal nerve* exits between the third and fourth cervical vertebrae, diverges into two branches. One of the branches converges with the fifth cervical spinal nerve. The fifth cervical spinal nerve is too small and exits between the fourth and fifth cervical vertebrae and diverges into two branches. It rises to the vertebrae and spreads between the head and the neck. *The sixth cervical spinal nerve* exits under the fifth cervical vertebra and diverges into two branches. One reaches the muscles in the head, neck and waist area. The other branch reaches the shoulder. *The seventh cervical spinal nerve* exits under the sixth cervical vertebra and diverges into two branches. Differently from other nerves, one branch reaches the arm and spreads in this area. *The eighth cervical spinal nerve* exits under the seventh cervical vertebra and diverges into two branches.³

When this section is analyzed, it is seen that he correctly described the emergence of eight pairs of nerves from the cervical area. The emergence sites of spinal nerves from the vertebral canal are described correctly. While there were deficiencies and incorrect information, his report on joining of the branches of the 5th and 6th cervical spinal nerves and reaching of the 7th cervical spinal nerve to the upper extremity

resembles the development of brachial plexus. The information about the muscles innervated by the cervical spinal nerves is mostly incorrect. The information that 2nd cervical nerve receives sensation from the head is given correctly.

Thoracal spinal nerves

He indicated that there were twelve nerves leaving the spinal cord between thoracic vertebrae. *The first thoracal spinal nerve* exits between the first and second thoracic vertebrae. It diverges into two branches and the big one resides between the sternum and the scapula. This nerve resides between the eighth costal cartilage and the neck, reaching the lung. It also diverges into branches at the shoulder. *The second thoracal spinal nerve* is a nerve of the chest area and originated between the second and third vertebrae. A branch leaving this nerve reaches the arm and receives sensation. The other branch diverges into multiple sub-branches. One of these sub-branches reaches the muscle on the scapula and provides the shoulder ability to move. *The third thoracal spinal nerve* originates between the third and fourth thoracic vertebrae. Some of the branches leaving this nerve reach the muscles on bones on the back and help the movement of the shoulder. Some branches reach the palm while some others reach the area of the chest bones. *The fourth thoracal spinal nerve* diverges into ventral and dorsal branches like the third thoracic spinal nerve. Some of these branches reach to chest bones. *The fifth thoracal spinal nerve* reaches the chest area. *The sixth thoracal spinal nerve* reaches the area under the chest bones. The seventh *thoracal spinal nerve* reaches the ninth vertebra and a muscle in the abdominal cavity. *The eighth thoracal spinal nerve* reaches to a muscle in the abdominal cavity. *The ninth thoracal spinal nerve* reaches a muscle in costal cartilages and the abdomen. *The tenth thoracal spinal nerve* reaches towards the back. *The eleventh and twelfth thoracal spinal nerves* disperse between costal cartilages and the muscles in the abdomen.³

When this section is analyzed, it is seen that the originating points of thoracic spinal nerves from the vertebral canal was described correctly, and generally reaching of the thoracic spinal nerves towards areas between the ribs, to abdominal muscles and back muscles were described correctly with its main aspects. It was incorrectly stated that these nerves reach structures such as the palm and the lung. We think the branch originating from the thoracic spinal nerve and receiving sensation from the arm is the intercostobrachial nerve.

Lumbar spinal nerves

Mansur reported the origination of five nerve pairs from the lumbar region. *The first lumbar spinal nerve* exits from the first foramen in this region. This nerve is described with the word *müteneyyin*, which means "back nerve". A part of this nerve converges with a few nerves originating from the brain. *The second lumbar spinal nerve* originates from the below of the second lumbar vertebra. This nerve reaches a muscle in the posterior region. A part of this nerve also converges with a few nerves originating from the brain. *The third and fourth lumbar spinal nerves* diverge into two branches. While one branch reaches a muscle in the posterior region, the other reaches abdominal muscles. *The fifth lumbar spinal nerve* diverges into two branches. One branch reaches the muscles in the posterior region, while the other reaches the foot.³

When this section is analyzed, it is seen that the exciting levels of the lumbar spinal nerves from the vertebral canal were described correctly. We think Mansur did not describe the connections of lumbar 1st and 2nd spinal nerves with the nerves originating from the brain appropriately. The information that lumbar spinal nerves innervate the abdominal region was incorrect. The information that they innervate the back was correct. While the information that 5th lumbar spinal nerve reaches the foot is partly correct, it is seen that there was no information about lumbosacral plexus.

Sacral and coccygeal spinal nerves

Three pairs of nerves leave the sacral area. *The first sacral spinal nerve* reaches the sacral bone, while *the second sacral spinal nerve* reaches the hip bone. *The third sacral spinal nerve* reaches the muscles in the anal region, the penis, the bladder, the uterus and the peritoneum. *Coccygeal spinal nerves* are three pairs of nerves and one single nerve originating from the coccygeal area. These nerves reach penis, muscles attaching to sacrum, muscles in the groin area and muscles outside the uterus. The single nerve reaches the sacrum, the groin, the penis and muscles outside the uterus.³

When this section is analyzed, it is seen that the number of nerves originating from the sacral and coccygeal areas is not in compliance with the current information. The information that a total of six pairs of nerves originate from the sacral and coccygeal areas is correct. It was correctly stated that sacral and coccygeal spinal nerves innervate the anal muscles, penis and muscles connected to the sacrum. There was not a knowledge about the structure of the sacral plexus.

DISCUSSION

In the figure (Fig.1) depicting the spinal nerves described in different colors show that the author paid attention to the visual aspects of anatomy. Mansur, who cited Aristoteles, Galen and Avicenna, also provided his own interpretation in his work. It is seen that he described human anatomy without going into details.³ The information provided in the piece was used by other authors for a long time.^{3, 5-9} The most significant example of this is the similarities found in the work titled *Teşrih-ül Ebdan ve Tercümânı Kibale-i Feylesûfan* written by Şemseddîn-i İtâkî in the 17th century.^{5,6}

CONCLUSION

While there are insufficient or incorrect information in historical books of medicine, such books are highly valuable as they show the scientific progress. It is apparent that Mansur's work titled *Teşrih-ül-Ebdan min e't-Tıb* has a significant place in the history of anatomy, and its influence was reflected in the following periods. Despite the occasions of insufficient or incorrect information in the piece, we think it contributed to the historical development of anatomy.

CONFLICT OF INTEREST

The authors declare that there is no conflict of interest.

REFERENCES

1. Acıduman A, Arda B. Anatominin görsel boyutu üzerine tarihsel bir örnek: Harîta-i Vücûd-i Beşer 1327 (1911/12). *Cocuk Sagligi ve Hastaliklari Dergisi* 2010;53(1):66-75
2. Ziaee AA. Persian Illustrated Anatomy from Timurid Iran. *IOSR-JHSS* 2014;19(2):49-52
3. Kâhya E, Bilgen B. *Kitab-ı Teşrih-ül-ebdan min e't-tıb*. Atatürk Kültür Merkezi, Ankara; 2014.
4. Khalili M, et al. Illustration of the heart and blood vessels in medieval times. *Int J cardiol* 2010; 143: 4-7
5. Çetkin M, et al. Anatomy of spinal nerves in the first Turkish illustrated anatomy handwritten textbook. *Childs Nerv Syst* 2017;33(2):205-9.
6. Kâhya E. Şemseddîn-i İtâkî'nin Resimli Anatomi Kitabı. Ankara Kültür Merkezi Yayınları, Ankara; 1996.
7. Kâhya E. Şemseddîn-i İtâkî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık, İstanbul; 1988.
8. Adıvar A. *Osmanlı Türklerinde İlim*, 4. baskı. Remzi Kitabevi, İstanbul; 1982.
9. Batirel HF. Early Islamic physicians and thorax. *Ann Thorac surg* 1999;67(2):578-80.

Sivas Folklorunda Büyükbaş ve Küçükbaş Hayvan Yetiştiriciliği ve Hayvansal Ürünlerin Değerlendirilmesi *

The cattle and sheep breeding and evaluation of animal products in Sivas folklore

Çağrı Çağlar SİNMEZ¹

¹Dr. Öğr. Üyesi Erciyes Üniversitesi Veteriner Fakültesi, Veteriner Hekimliği Tarihi ve Deontoloji A.D.

<https://orcid.org/0000-0002-9248-6022>

ÖZ

Çalışmada, Sivas yöresinde büyükbaş ve küçükbaş hayvan yetiştiriciliği ile hayvansal ürünlerin elde edilmiş ve değerlendirilmesine yönelik folklorik bilgi ve uygulamaların ortaya çıkarılarak Türk halkbilimi envanterine katkı sağlanması amaçlandı. Çalışmanın materyalini, Sivas yöresinde hayvancılıkla uğraşan 102 kaynak kişiden yüz yüze görüşme tekniği kullanılarak elde edilen veriler oluşturdu. Çalışma kapsamında elde edilen bu veriler “büyükbaş ve küçükbaş hayvan yetiştiriciliği” ve “hayvansal ürünlerin değerlendirilmesi” başlıkları altında incelendi. Çalışmada, “dölücek”, “sağsak”, “eşme”, “hezan”, “akbunluk”, “pernek”, “elçim” gibi hayvan yetiştiriciliğinde kullanılan folklorik terimler yanında “keşik gütme”, “örüm yayma”, “ediklemek”, “kular enemesi”, “kesme”, “buzagı tezemesi” ve “burma” gibi birçok yetiştiricilik uygulamasının olduğu tespit edildi. Yörede hayvan boynuzlarından bıçak ve tarak gibi ev ve süs eşyalarının yapıldığı; koyun ve keçi kılından çorap, keçe, kepenek, halı, kilim, çuval, torba ve “papak” dokunulduğu ve hayvan eti ve sütünden kavurma, “tike”, “köremez”, “taşağız”, peynir, yağ ve yoğurt hazırlandığı belirlendi. Sivas yöresinde büyükbaş ve küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinin yayla-mera ya da ahır hayvancılığı üzerine yapıldığı, hayvanların büyük ölçüde geleneksel bilgilere dayalı yöntemlerle yetiştirildiği, yetiştiricilikte yöreye özgü folklorik kelime ve terimlerin kullanıldığı ve hayvansal ürünlerin ekonomiye ve el sanatlarına olumlu katkılar sağladığı belirlendi.

Anahtar kelimeler: Büyükbaş ve küçükbaş, hayvansal ürünler, hayvan yetiştiriciliği, Sivas yöresi, veteriner hekimliği folkloru.

ABSTRACT

The aim of the this study was to contribute to the inventory of Turkish folklore by revealing folkloric knowledge and applications for the evaluation of animal production and cattle and sheep breeding in Sivas region. The material of the study was obtained by using face-to-face interview technique from 102 animal breeders in Sivas region. The data obtained within the scope of the study were examined under the titles of “cattle and sheep breeding” and “evaluation of animal products”. It was found that folkloric terms such as “dölücek”, “sağsak”, “eşme”, “hezan”, “akbunluk”, “pernek”, “elçim” were used by farmers of animal rearing. It was also revealed that there are many traditional breeding practices such as “keşik gütme”, “örüm yayma”, “ediklemek”, “kular enemesi”, “kesme”, “buzagı tezemesi” and “burma”. In addition, it was noted that home and ornament items such as knives and combs from animal horns were produced; socks, mugs, carpets, rugs, sacks, bags and “papak” were weaved from sheep and goat wool; roasted meat and “tike” were made from meat; “köremez”, “taşağız”, cheese, butter and yogurt were prepared from raw milk. It is concluded that cattle and sheep breeding in Sivas region is based on plateau pasture grazing or barn stockbreeding, the use of local folkloric terms in breeding, and that animals are reared in a largely traditional methods and products of animal are contributed positively to arts, crafts and economics.

Keywords: Animal breeding, animal products, cattle and sheep, folklore of veterinary medicine, Sivas region.

* Lokman Hekim Dergisi, 2018; 8 (2): 138-152

DOI: 10.31020/mutfd.419215

Geliş Tarihi – Received: 05 Ocak 2018; Kabul Tarihi - Accepted: 16 Nisan 2018

İletişim - Correspondence Author: Çağrı Çağlar SİNMEZ <cagribey6038@hotmail.com>

GİRİŞ

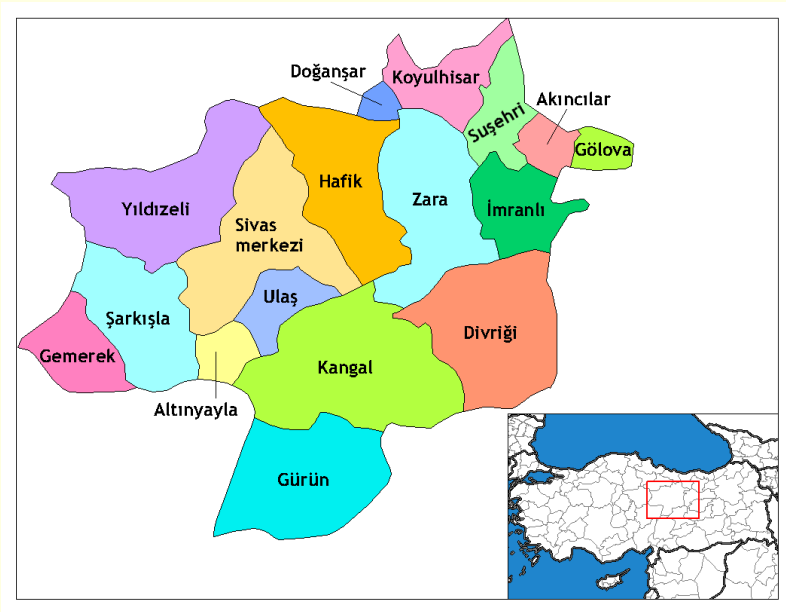
Başta at, sığır ve koyun olmak üzere birçok yaban hayvanını evcilleştiren ve onlara dayalı güçlü ekonomiler, kültürel yapılar ve devletler kuran Türklerin, binlerce yıllık göçebe-hayvancı deneyimleri hayvan etrafında kurulmuş zengin bir kültür ortaya çıkarmıştır.^{1,2,3} Hayvanlar, Türklerin günlük hayatında geçim ekonomisinin temel kaynağını oluştururken aynı zamanda kültürel hayatının da merkezinde yer almıştır.⁴ Bu düzen içinde hayvan ve hayvancılık uygulamaları, Türklerin gündelik yaşamlarında, edebiyat ve inançlarında kaçınılmaz olarak geniş bir yer bulmuştur.^{5,6}

Oğuz'a göre³, hayvancılık ve tarımın birleşip bütünleştiği Türkiye coğrafyasında Türk kültürünün oluşturduğu sözel-görsel zenginlik henüz işlenmemiş, keşfedilmemiş ve yeniden üretilerek günümüz insanına aktarılamamıştır. Nitekim, tarım ve hayvancılık ekseninde ortaya çıkmış ve tarihi süreçte işlevselliğini korumasından dolayı sözlü kültür ortamı içerisinde varlığını korumuş olan kültür malzemeleri, halkbilimi içerisinde derlenmeye, sınıflandırılmaya ve yorumlanmaya değer öğelerdir.⁷ Bu bağlamda bu çalışmada, Türk tarihinin derinlikleri içerisinde köklü bir kültüre dayanan Sivas yöresinde halk biliminin önemli öğeleri arasında yer alan büyükbaş ve küçükbaş hayvan yetiştiriciliğine yönelik folklorik bilgi ve uygulamaların tespit edilerek kayıt altına alınması ve korunarak gelecek nesillere aktarılması amaçlandı.

MATERYAL VE METOT

Çalışmanın materyalini, Sivas yöresinde (Şekil 1) hayvancılıkla uğraşan 102 kaynak kişiden yüz yüze görüşme tekniği yoluyla elde edilen veriler oluşturdu. Kaynak kişiler (KK) (Tablo 1) bulgular kısmında metin içinde yer alma sıralarına göre parantez içinde gösterildi. Yazılı materyali "bilgi derleme formu" aracılığıyla 09.04.2012-02.10.2012 tarihleri arasında elde edilen bilgiler oluşturdu. Sesli materyal, ses kayıt cihazı ile yapılan kayıtlardan sağlanarak bilgi derleme formu doğrultusunda yazıya aktarıldı. Görsel materyaller dijital fotoğraf makinesi ile görüntülenerek elde edildi.

Kaynak kişilerden elde edilen veriler ile arşiv, dokümantasyon merkezleri ve kütüphanelerden elde edilen bulguların, sosyal bilimlerdeki nitel araştırma yönteminden yararlanılarak analiz ve sentezine gidildi. Sivas yöresinde derlenen hayvan ve hayvancılıkla ilgili terimlerin Türk kültür tarihindeki yerinin tespiti ve Türkiye'nin farklı bölüm/bölgelerindeki hayvancılık kültürüne ait verilerle karşılaştırmalı analizi yapıldı. Çalışma kapsamında elde edilen veriler "büyükbaş ve küçükbaş hayvan yetiştiriciliği" ve "hayvansal ürünlerin değerlendirilmesi" başlıkları altında incelendi.

Şekil 1. Sivas ilinin konumu ve haritası

Tablo 1. Kaynak kişi listesi

Kaynak Kişi (KK) No	Adı Soyadı	Mesleği	Yaşadığı Yer
KK 1	Ahmet Doğan	Hayvan yetiştiricisi	Kale Beldesi/Altınyayla
KK 2	Ziya Yıldırım	Hayvan yetiştiricisi	Kartalkaya Köyü/Gemerek
KK 3	Harun Gazi	Hayvan yetiştiricisi	Sarıca Köyü/Gürün
KK 4	Ömer Güven	Hayvan yetiştiricisi	Hafik
KK 5	Ali Dumlu	Hayvan yetiştiricisi	Sivas Merkez
KK 6	Alper Karapınar	Veteriner Hekim	Zara
KK 7	Mehmet Karagöz	Hayvan yetiştiricisi	Uzunkaya Köyü/Divriği
KK 8	Kenan Çarboğa	Öğretmen	Seydinali Köyü/Gemerek
KK 9	Gazi Danişment	Hayvan yetiştiricisi	Mutubey Köyü/Altınyayla
KK 10	Necati Yılmaz	Hayvan yetiştiricisi	Karaburun Köyü/Divriği
KK 11	Veli Öztürk	Hayvan yetiştiricisi	Karaburun Köyü/Divriği
KK 12	Murat Özkaynak	Hayvan yetiştiricisi	Altınyayla
KK 13	Hasan Erden	Hayvan yetiştiricisi	Türkkeşlik Köyü/İmranlı
KK 14	Bekir Eren	Hayvan yetiştiricisi	Kangal
KK 15	Zeki Öksüz	Hayvan yetiştiricisi	Deliliyas Beldesi/Altınyayla
KK 16	Doğan Bayram	Hayvan yetiştiricisi	Gölova
KK 17	Veli Karakoç	Hayvan yetiştiricisi	Gürpınar Köyü/Ulaş
KK 18	Abdullah Güler	Hayvan yetiştiricisi	Çukursaray Köyü/Yıldızeli
KK 19	Mehmet Kaya	Hayvan yetiştiricisi	Karaburun Köyü/Divriği
KK 20	Ali Durmaz	Hayvan yetiştiricisi	Tahtıkement Köyü/Sivas Merkez
KK 21	Mahmut Kılıç	Hayvan yetiştiricisi	Ulaş
KK 22	Bekir Sünger	Hayvan yetiştiricisi	Deliliyas Beldesi/Altınyayla
KK 23	Nuri Özel	Hayvan yetiştiricisi	Tahtıkement Köyü/Sivas Merkez
KK 24	Sefer Çirkin	Hayvan yetiştiricisi	Kale Beldesi/Altınyayla
KK 25	Şakir Cem Kaya	Hayvan yetiştiricisi	Paşaköy Köyü/Altınyayla
KK 26	Zehni Kangöz	Hayvan yetiştiricisi	Kale Beldesi/Altınyayla
KK 27	Yusuf Kurt	Hayvan yetiştiricisi	Kale Beldesi/Altınyayla
KK 28	Dursun Arı	Hayvan yetiştiricisi	Sivas Merkez
KK 29	Mehmet Demir	Hayvan yetiştiricisi	Beypınar Köyü/Gürün
KK 30	İsmet Ünal	Hayvan yetiştiricisi	Kürkçüyurt Köyü/Altınyayla
KK 31	Nusret Öksüz	Hayvan yetiştiricisi	Deliliyas Beldesi/Altınyayla
KK 32	Metin Uçar	Esnaf	Sivas Merkez
KK 33	Murat Karyağdı	Hayvan yetiştiricisi	Ilıca Köyü/Yıldızeli
KK 34	Erol Şanlı	Hayvan yetiştiricisi	Eşmebaşı Köyü/Yıldızeli
KK 35	İsmail Erdal	Hayvan yetiştiricisi	Kangal
KK 36	İmdat Çarboğa	Öğretmen	Seydinali Köyü/Gemerek
KK 37	Ahmet Sönmez	Hayvan yetiştiricisi	Mursal Köyü/Divriği
KK 38	İbrahim Mert	Hayvan yetiştiricisi	Mursal Köyü/Divriği

KK 39	Ertan Şenol	Hayvan yetiştiricisi	Eskiçubuk Köyü/Gemerek
KK 40	Şeref Altun	Hayvan yetiştiricisi	Burhan Köyü/Gemerek
KK 41	Mehmet Yıldırım	Hayvan yetiştiricisi	Paşaköy Köyü/Altınyayla
KK 42	Hasan Şanlıtürk	Hayvan yetiştiricisi	Hocabey Köyü/ Şarkışla
KK 43	İsmet Zengin	Hayvan yetiştiricisi	Göktepe Köyü/Zara
KK 44	İlhan Çatak	Hayvan yetiştiricisi	Yeniçubuk Beldesi/Gemerek
KK 45	İsmail Ülger	Zooteknist	Kangal
KK 46	Nuh Yıldırım	Hayvan yetiştiricisi	Kalın Köyü/Yıldızeli
KK 47	Ahmet Karagöz	Hayvan yetiştiricisi	Hocabey Köyü/Şarkışla
KK 48	Cem Duman	Hayvan yetiştiricisi	Erdoğan Köyü/Gürün
KK 49	Mesut Esen	Hayvan yetiştiricisi	Hafik İlçesi
KK 50	Osman Çiçek	Hayvan yetiştiricisi	Çukursaray Köyü/Yıldızeli
KK 51	Ahmet Şahinbey	Hayvan yetiştiricisi	Şeyhhalil T. Beldesi/Yıldızeli
KK 52	Alişan Cihan	Hayvan yetiştiricisi	Göktepe Köyü/Zara
KK 53	Kadir Ağca	Hayvan yetiştiricisi	Doğanşar
KK 54	Murat Kütükçü	Hayvan yetiştiricisi	Divriği
KK 55	Ali Karadağ	Hayvan yetiştiricisi	Eğerci Köyü/Gemerek
KK 56	Nuri Polat	Hayvan yetiştiricisi	Şarkışla
KK 57	Harun Çakır	Hayvan yetiştiricisi	Eğerci Köyü/Gemerek
KK 58	Hasan Sevinç	Hayvan yetiştiricisi	Akincılar
KK 59	Halil Piliç	Hayvan yetiştiricisi	Doğanşar
KK 60	Ali Karpınar	Hayvan yetiştiricisi	Kürkçüyurt Köyü/Altınyayla
KK 61	Ömer Şenel	Hayvan yetiştiricisi	Eskiçubuk Köyü/Gemerek
KK 62	Memduh Yıldız	Hayvan yetiştiricisi	Burhan Köyü/Gemerek
KK 63	Orhan Şahin	Hayvan yetiştiricisi	Gemerek
KK 64	Faruk Aburşu	Öğretmen	Sivas Merkez
KK 65	Turan Ağca	Hayvan yetiştiricisi	Eşmebaşı Köyü/Yıldızeli
KK 66	Hacı Güven	Hayvan yetiştiricisi	Hafik
KK 67	Halil Çınar	Hayvan yetiştiricisi	Çepni Köyü/Gemerek
KK 68	Ahmet Erdal	Hayvan yetiştiricisi	Çepni Köyü/Gemerek
KK 69	Osman Kurt	Hayvan yetiştiricisi	Gölova
KK 70	Duran Zeren	Hayvan yetiştiricisi	Akincılar
KK 71	Mahmut Karani	Hayvan yetiştiricisi	Altınyayla
KK 72	Bedriye Korkmaz	Ev hanımı	Karacalar Köyü/Ulaş
KK 73	Hüseyin Boran	Hayvan yetiştiricisi	Deliilyas Beldesi/Altınyayla
KK 74	Tuncay Durmuş	Hayvan yetiştiricisi	Eskiçubuk Köyü/Gemerek
KK 75	Yusuf Doğan	Hayvan yetiştiricisi	Karaburun Köyü/Divriği
KK 76	Cengiz Tamer	Hayvan yetiştiricisi	Mursal Köyü/Divriği
KK 77	Adem Devocioğlu	Hayvan yetiştiricisi	Gürün
KK 78	Bilal Kolsuz	Esnaf	Sivas Merkez

KK 79	İsmail Gölebatmaz	Hayvan yetiştiricisi	Sivas Merkez
KK 80	Şaban Öztürk	Hayvan yetiştiricisi	Esenyaka Köyü/Suşehri
KK 81	Kamil Satılmış	Hayvan yetiştiricisi	Esenyaka Köyü/Suşehri
KK 82	Hüseyin Çağlar	Hayvan yetiştiricisi	Yeniköy Köyü/Hafik
KK 83	Dursun Keleş	Hayvan yetiştiricisi	Esenyaka Köyü/Koyulhisar
KK 84	Halis Zeki Fırat	Hayvan yetiştiricisi	Kızılcakişla Köyü/Şarkışla
KK 85	Kemal Karaman	Hayvan yetiştiricisi	Uzunkaya Köyü/Divriği
KK 86	Dursun Ertaş	Hayvan yetiştiricisi	Burhan Köyü/Gemerek
KK 87	Mehmet Altun	Hayvan yetiştiricisi	Divriği
KK 88	Ayhan Akbulut	Hayvan yetiştiricisi	Tatar Köyü/Suşehri
KK 89	Şenel Çiftçi	Hayvan yetiştiricisi	Tatar Köyü/Suşehri
KK 90	Tevfik Ayan	Hayvan yetiştiricisi	Gölova
KK 91	Mustafa Özer	Hayvan yetiştiricisi	Yeniköy Köyü/Hafik
KK 92	Şemsettin Koçak	Hayvan yetiştiricisi	Yeniköy Köyü/Hafik
KK 93	Kenan Hastaoğlu	Kasap	Sivas Merkez
KK 94	Hüseyin Başpınar	Hayvan yetiştiricisi	Tatar Köyü/Suşehri
KK 95	Kenan Köse	Hayvan yetiştiricisi	Ulaş
KK 96	Dursun Ertürk	Hayvan yetiştiricisi	Hocabey Köyü/Şarkışla
KK 97	Necati Topaktaş	Hayvan yetiştiricisi	Yıldızeli
KK 98	Perizat Akarçay	Ev hanımı	Gürün
KK 99	Mustafa Kahraman	İmam	Sivas Merkez
KK 100	Sevim Yenidünya	Ev hanımı	Gölova
KK 101	Recep Kama	Memur	Sivas Merkez
KK 102	Sami Karyağdı	Veteriner hekim	Ilıca Köyü/Yıldızeli

BULGULAR

1. Büyükbaş ve Küçükbaş Hayvan Yetiştiriciliği

1.1. Barınma, Bakım ve Besleme

Sivas yöresinde çobanlar; sığır çobanı, davar (koyun) çobanı, yaz/yayla çobanı ve kuzu çobanı veya kış/güz çobanı diye adlandırılır. Yaz/yayla çobanı Mayıs ayının ortasından Kasım ayının ortasına kadar süren altı aylık bir zaman diliminde görev yapar. Kış/güz çobanının görevi ise koç katım zamanından başlayarak bahar bitimine kadardır. Haziran ayında işe başlayan kuzu çobanları sürüyü altı ay yaylada otlatırlar (KK 1-KK 4). Hayvanları otlatmak amacıyla gidilen/götürülen yayla veya meraya “yazı” denilmektedir. Bahar mevsimiyle beraber hayvanlar seher vaktinde “yazı”ya götürülerek burada “keşik keşik” (hayvan sahiplerinin koyunlarını imece usulüne göre otlatması) güdülmekte ve akşamüzeri yayladan getirilmektedir. Yaylada kimin davarı doğum yapmışsa çoban (keşik sırası olan hayvan sahibi) davarı kuzulayan kişiden “dölücek” (para, yumurta vb) almaktadır. Çoban yeni doğan kuzuları köye göndermek için yanında bir de küçük çocuk bulundurur. Bu çocuk, her kuzu götürme işleminde “dölüceğini” alır. Çobana yardımcı olan bu kişilere “pöçükcü” adı verilmektedir (KK 1, KK 5-KK 7).

“Pernek” adı verilen koyun ve kuzu sürüleri ayrılarak yayla veya meralara götürülür. Çobanlar, sürünün merada istenilen yönde güdülmesini, sulanmasını, tuzlanmasını, yağmurdan, rüzgârdan ve kurt, tilki gibi hayvanlardan korunmasını sağlarlar. Çoban eğer davar sürüsü otlanırken uyursa, tedbir için sürüden bir koyunun boğazına bir ip bağlar, “bağırca” denilen bu ipin diğer ucunu da kendi koluna bağlar (KK 8, KK 9).

Her koyun sürüsü içinde “seyis” adı verilen bir keçi bulunur. Bu keçi, hareketliliği ve kurnazlığıyla koyun sürüsüne rehberlik eder. Koyun sürüsünün geceleri yaylada en az iki saat süreyle otlatılmasına “örüm yayma” adı verilir. Çobanlar, ellerinde bir değnek taşırlar ve üzerlerinde soğuktan korunmak için koyun yününden yapılmış “kepenek” denilen bir kıyafet giyerler (KK 9-KK 15).

Yeni doğan “emlik kuzular” (süt emen kuzu) ve buzağılara “ağın/ağız” adı verilen doğumdan sonra ilk gelen süt (kolostrum) içirilir. Kuzuların analarını emmeden önce süt salınımını uyarmak için kafalarıyla analarının memelerine vurmalarına “ediklemek” (Resim 1) adı verilir. “Kuzuluk” adı verilen bölmelerde kuzular günde iki kez emzirilir. Yaklaşık kırk gün boyunca, günde iki kez emzirme işlemi gerçekleştirilir. Bu dönemden sonra kuzular sabahları günde tek öğün emzirilir. Tek öğün dönemi emlik kuzunun, kuzuluk dönemine geçiş dönemi olup, kuzular iki-üç haftalık olunca tüylerini yememesi için analarından ayrılır. Koyunların sağılma yerlerine “eşme” denilir. “Sakın abırılın beşinden, camızı ayırır eşinden” sözü gereğince, “abırıl beşi” (miladi 18 Nisan) geçene kadar hayvanlar dışarı çıkarılmaz (KK 16-KK 18). Mayıs ayından itibaren “acar” (yeni) kuzular süttten kesilerek otlaklara götürülür. Genellikle Hıdırellez (6 Mayıs) gününde gerçekleşen kuzuların ağıldan dışarı çıkma olayına “kular enemesi” adı verilir (KK 19, KK 20).

Resim 1. Kuzuların süt emmesi (ediklemek)

Kışın sığır ve koyun sürüleri yığma taş, kerpiç veya tuğlalardan yapılan ahır ve ağıllarda barındırılır. Hayvanlara kışın kapalı ahır ya da ağıllarda yaz döneminde hazırlanan yeşil ot, yonca, saman, yulaf ve tahıl tanelerinin kırılmasıyla hazırlanan karışım ile fenni yem, pamuk veya pancar küspesi verilir (KK 1, KK 21). Koyunlara “salah” denilen boş alanda arpa, buğday, saman, kuru otlar ve keven yedirilir. Koyunlara, sabahları kuru ot veya “saman kesisi” (harman sonrası ortaya çıkan kaba saman artığı), öğle ve akşam vakitlerinde ise kesle karıştırılmış saman ile bir avuç dolusu arpa verilir (KK 22).

Kış boyunca ahırlarda birikmiş olan gübreler, “sıyırğı” (gübre atmaya yarayan tahta kürek) ile toplanarak “geckere” adı verilen dört tarafı tahtadan yapılmış kare şeklindeki el arabasıyla ya da “temek” denilen pencereden kürek yardımıyla dışarıya atılır. Bu gübrelerin biriktirildiği yere “akbunluk” adı verilir. Havaların ısınmasıyla birlikte bu gübre yığınları önce suyla ıslatılarak saman veya kömür tozu ile karıştırılır ve güneşte kurutulur. Ağıllarda davarların ayaklarıyla çığnemesi neticesinde oluşan “kerme” adı verilen gübreler kurutulduktan sonra yakacak olarak kullanılır. Kurumuş sığır gübresine “fışkı” denilir. Ahırdaki ağaç kolonlara “hezan”, hezanlar arasındaki bölmelere “maağ”, tavandaki kalın sııklara ise “mertek” (Resim 2) adı verilir (KK 8, KK 23).

Resim 2. Ahırda maağ, mertek ve hezan

Koyunların genital bölgesine idrar, toprak ve dışkının bulaşması sonucu oluşan kirli görünüme “sağsak” adı verilir. Dişi koyunlarda daha fazla kirli, bulaşık bir kuyruk görünümü olduğu için hayvanın cinsiyeti daha kolay tespit edilir. Koyunun gaitasının anüs civarında sertleşerek çakıl görünümünde olmasına “çakıldak” denilir. Koyunun gaitası baharda yeşil ottan dolayı yumuşak, cıvık, kirli ve yeşil görünümde olup, dışkının bu haline “mayıs”, kış aylarında ki gaitasına da “büdük, bödük” denilir (KK 1, KK 7).

Hayvanların kaybolmaması, diğer sürülerle karışmaması ve tanınabilmesi amacıyla vücutlarına “en” ve “dağ” adıyla bilinen işaretlemeler yapılır. En uygulaması, hayvanın kulağının kırkım makasıyla kesilmesi ya da “kertiklenmesi” şeklinde olur. Dağ ise, demirin kızdırılmasıyla hayvanın burnuna, gözlerinin alt kısmına, çene kemiklerine ve sağ kalçanın üzerine yapılan işaret şeklinde olur. Tosunlara “yıldız”, “kara”, “yuvarlak” damgalar şeklinde, kara keçilerin burnuna “S”, “C” veya “8” biçiminde kızgın demirle dağlama yapılır (KK 1, KK 8, KK 15, KK 24-KK 31).

1.2. İsimlendirme

Sivas yöresinde, yeni doğmuş süt emen kuzuya “emlik”, altı aylığa kadar olan koyun yavrusuna “kuzu”, bir yaşındaki kuzuya “toklu”, iki yaşındaki dişi koyuna “şişek”, iki yaşında, bükülmemiş (enenmemiş, kastre edilmemiş), damızlık erkek koyuna “koç”, iki yaşından büyük koyuna “eke”, üç yaşını dolduran erkek koyuna “kart”, enenmiş erkek koyuna “üveç” isimleri verilmektedir. Kuzulaması yakın koyunlara “yozlak”, döl tutmayan koyuna “yüürük” denilmektedir. İlk aşım yapan koça “kızıl koç”, bir yaşındayken yavruleyen koyun ya da keçiye “oğlaman” adı verilmektedir (KK 8, KK 32-KK 35). Boyu uzun koyuna “sallı”, eni uzun koyuna ise “sünlü” denilir (KK 8, KK 11, KK 36, KK 37).

Süt emen yavru keçi “körpe”, erkek yavru keçi “oğlak”, “gidik”, altı aylık keçi yavrusu “çebiş”, bir yaşından üç yaşına kadar olan erkek keçi “körüt”, üç yaşındaki keçi “seyis”, üç yaşından büyük erkek keçi “erkeç”, damızlık erkek keçi “teke” olarak adlandırılır (KK 38). “Sakar”, kafasında ak renk olan keçilerde; “sekili”, ayağında ak renk olan keçilerde kullanılan terimlerdir (KK 39). Sivri ve uzun kulaklı koyunlara/keçilere “doğu”; enli ve büyük kulaklı olanlara “yabur” ve küçük kulaklılara “çomak”, “kürüz” veya “kürük” isimleri takılmaktadır (KK 15, KK 40).

Sivas yöresinde manda yavrusu “malak-balak”, erkek manda “comba”, ergin manda “camış-kömüş”, altı aya kadarki sığır yavrusu “buzağı-bizo”, altı ay-bir yaş arasındaki sığır “dana”, boğa aşmamış iki yaşındaki dişi sığır “düve”, iki yaştan büyük damızlık erkek sığır “boğa”, enenmiş erkek sığır “öküz” olarak adlandırılır. Bir yaşını geçmiş danaya “yaşar”, kızgınlık dönemindeki (östrustaki) ineğe ise “ürünmüş” denilir. Boynuzu dik olan ineğe “çitak”, boynuzsuz ya da kısa ve kırık boynuzlu olan hayvana “kölük”, boynuzları yan tarafa doğru büyümüş öküze “yazboz” adı verilmektedir (KK 8, KK 15, KK 32, KK 41-KK 47).

1.3. Üreme ve Doğum

Gebelik Teşhisi

Büyükbaş hayvanlarda gebelik muayeneleri göz ve el ile yapılır. Gebe ineklerin vulvaları şişkindir. Gebelik çarası (servikal mukus) adı verilen sarı ve boz renkli yapışkan bir sıvı hayvanın vulvasından gelir. İneğin belini ve memesini indirmesi doğumun yaklaştığına işarettir. Sütün kıvamı koyulaşır ve hafif sarımsı renk alır. Sağımda ineğin sütü gelmiyorsa, “sütü kesilmiştir” yani “inek yüklüdür” denilir. Suni tohumlama veya tabii aşım sonrasında ineğin vulvasından akan kan (metöstrus kanaması), tohumun tuttuğunu, ineğin gebe kaldığına işaret eder (KK 31, KK 48-KK 51). Koyunlarda ise karın duvarı boyunca elle yoklamak suretiyle gebelik muayenesi yapılır (KK 52-KK 54).

Fertilite ve İnfertilite

Suni tohumlama veya tabii aşım sonunda gebe kalmayan ineklerin “ten” adı verilen klitoris kesici aletlerle (jilet, bıçak, pense vb) kesilir. Bu işleme “kesme” adı verilir. Aynı amaçla, klitoris ateşte kızdırılmış demir, maşa gibi aletlerle dağlanır ve bu pratiği takiben tuz veya sönmüş kireç sürülür (KK 8, KK 43, KK 55).

Çara, kızgınlık gösteren ineğin vulvasından akarak kuyruğuna veya yere bulaşır. Kızgın inek yanındaki hayvanın üzerine çıkar veya altında durur. Eğer inek boğanın altında zıpkın gibi duruyorsa “öğürsektir” denilir ve çiftleştirme tamamlanır (KK 55, KK 56). İneğe tohumlama öncesinde su ve yem verilmez. “Örsemeyen, boğasamayan” (östrus göstermeyen) ineklere tuz yedirilir. Boğalara sık aşım yapması için tereyağı yedirilir ve yumurta içirilir (KK 8).

Erkek hayvanların birbirlerinin üzerine çıkarak (*seyirtmek*) yaralanmalarını önlemek için penisleri yaylaya çıkmadan önce uzun bir bez ile sarılıp bellerinden bağlanır veya arkalarına kötü kokusundan dolayı karasakız (çam katranı, *pix liquida*) yapıştırılır (KK 8, KK 57, KK 58). Aynı amaçla tosunların boyunlarına zincir veya ağaç dalı asılır (KK 59, KK 60).

Doğum Sonrası Bakım ve Besleme

Doğumdan sonra ineğin kendine gelmesi için kafasına bir kova soğuk su dökülür. Yeni doğan yavrunun üzerine tuz serpilir (KK 8, KK 61). İneklere, arpa unundan yapılmış çorbalar, pekmez veya şekerli su içirilir (KK 4, KK 62-KK 68). Yavrunun solunumunun devamı için tüm vücuduna soğuk su dökülür. Göbek kordonu eğer kendiliğinden kopmamışsa kolonya dökülür ve bir çuval ipiyle kordon bağlanır. Yavru anasının altına konarak ağız sütünü içmesi sağlanır. Anasını ememeyen yavruya biberonla süt içirilir. Manda yavrularının gelişimi ve kıl kurtlarını düşürmek için bir ay süreyle çiğ yumurta içirilir (KK 11, KK 15, KK 25, KK 66, KK 69, KK 70).

Doğum mevsimi Şubat-Mart ayları arasında olup, bu aylara “döl ayı” veya “gücük körpesi ayı” denilir. Çobanlar doğum yapan koyun ve kuzularını yakından takip ederek emzirmede çıkan bazı sorunları gidermeye çalışırlar. Örneğin; kuzusunu emzirmeyen koyun veya keçiye köpek havlatılarak korkutulur. Ürken koyun yavrusunu koruma içgüdüyle kuzusunu emzirir. Doğum sonrasında anası ölen kuzu başka bir koyundan emzirmek istendiğinde, emzirmeyi kabul etmeyen koyun kendi etrafında döndürülerek sersemletilir ve kuzunun üzerine koyunun yavru suları sürülür, sonra bir köpek getirilerek koyun korkutulur. Köpekten korkan ve sersemleşen koyun kuzuyu kendi kuzusu sanarak emzirmeye başlar. Bu kuzuya “*ekti kuzu*” ya da “*ekti oğlak*” denilir (KK 71-KK 74).

Buzağısı ölen ineklere süttten kesilmemesi için başka bir buzağı alıştırılır, ölen buzağının postu alıştırılacak buzağının sırtına bağlanır ya da ölen buzağının üzerindeki yavru suları ve yavru zarlari alıştırılacak buzağının üzerine sürülerek ineğin buzağiyi emzirmesi sağlanır. Diğer bir uygulamada ise ölen bir buzağının postu samanla doldurulur. Bu maket buzağının üstüne tuz dökülerek ineğin altına konulur ve inek maket buzağiyi gerçek yavrusu sanarak emzirir. Bu uygulamalara “*yakma*”, “*yavru satma merasimi*” adı verilir (KK 2, KK 10, KK 75-KK 77).

2. Hayvansal Ürünlerin Değerlendirilmesi

2.1. Boynuz Ürünleri

Sivas bıçağının sap kısmı koç veya manda boynuzundan yapılır (KK 78, KK 79). Kellecilerin ayırdığı boynuzlar, bir yıl süreyle kurutulur. Tam kurumadan kullanılan yaş boynuzlardan yapılan bıçak sapları çabuk eğrilir. Boynuzların boyları tepsi testereyle kesilir ve biçimlendirilir (*Resim 3*). Boynuzlar, en alt ve üst kısmı 300 °C olan ateş ocağında ısıtılır. Sonra mengenede basınca tutulur ve yüzü tıraşlanır. Soğuması için mengenede kalıplanır ve yarım saat bekletilir. Boynuzlar soğuduktan sonra zımpara ve rende ile yüzlerine şekil verilerek namluya (keskin ağız) takmaya hazır hale getirilir. Namlu takıldıktan sonra sap delinerek namluya perçin yapılır. Sapı parlatmak için kahverengi cila kullanılır (KK 79).

Resim 3. Kemik boynuzun tepsi testereyle kesilmesi

Sivas kemik tarağı manda, öküz ve koç boynuzlarından yapılır. Boynuzlar yaklaşık bir yıl bekletilip kurutulduktan sonra temizlenir ve ateş ocağına konulur. Ocakta ısıtılarak düzleştirilen boynuz, yapılacak tarağın şekline göre kesilir. Sonra tesviyesi yapılan kemik tekrar ateş ocağına atılarak düzeltme işlemi yapılır. Düzeltilen kemiğe zımpara ile tam şekil verilerek dişler açılır ve zımparadan geçirilip rendelenir. Dişlerin uçları eğyle sivriltildikten sonra parlatılır ve kemik tarak kullanıma hazır hale gelir (KK 78, KK 79). Hayvan boynuzundan toka, çerezlik, yemek kaşığı, çay tabağı, zarf açacağı, broş, yüzük vb. ev ve süs eşyaları da yapılmaktadır (KK 78-KK 81).

2.2. Süt ve Süt Ürünleri

Köremez

Koyun veya keçiden sağılan taze süt bakır tase konarak ateşte kaynatılır. Yufka ekmeği küçük parçalar haline getirilerek süte atılır, süt karıştırılarak yoğurt kıvamında ve kırmızı bir renk alınca ateş söndürülür. Karışım soğuk suyun altında soğutulduktan sonra çobanlar tarafından içilir (KK 5, KK 7, KK 82).

Taşşız

Bir miktar su tencerede kaynatılır. İçine büyük bir tas ağız sütü eklenir. Kaynama sonucunda kaşar kıvamında, sert bir tatlı olan "taşşız" elde edilir (KK 83, KK 84).

Peynir

Sağılan süt süzöldükten sonra ılıkliğini kaybetmeden ya da sütün kaymağı alınıp büyük kazanlarda ateşte ısıtıldıktan sonra içine peynir mayası ilave edilir. "Damızlık" adı verilen maya, süt kuzusunun ya da süt buzağısının abomasum mukozasının (şirden/ kuzu kursağı) temiz su içine atılması ve bunların üzerine incir sapı, keçiboynuzu, şeker, arpa, buğday tanesi, tuz gibi maddelerin ilave edilmesi ile ekşitilmesi sonucu elde edilir. Bu maya peynir yapılacak sütün miktarına göre eklenir. Kazanın dibinde koyu kıvama gelerek peynir

haline gelenler el ile alınarak bez bir torbaya konular ve peynir altı suyu süzülür. Süzülmesi için bez torbaların üzerine taş konular ve bu torbalar bir gün bekletilir. Tuzlanarak tulumlara basılır (KK 24, KK 85).

Yağ

Kaymağı alınan yoğurt önce kepçeyle karıştırılarak havalandırılır. Yağ, “yayık” adı verilen keçi derisinden yapılan bir tulum içinde yapılır. Yayık çadır ipine bağlandıktan sonra içine bir miktar ılık suyla karıştırılan yoğurt dökülür. Bir sopa ile yayıktaki ayran dövülerek çalkalanır. Yağın süttten ayrılması ve sertleşerek topaklanıp sarı renk alması beklenir. Ayranın yüzünde yağlar toplanınca kepçe vasıtasıyla temiz bir kaba alınır ve soğuk su ile yıkanarak üzerindeki yağlar temizlenir. Bu işlem yoğurt bitene kadar tekrarlanır. Yağ en son olarak tüylü derilere basılır (KK 86-KK 89).

Yoğurt

Süt sağıldıktan sonra kaynatılır ve kaynamış olan süt mayalanacağı sıcaklığa ininceye kadar soğumaya bırakılır. Sonra “damızlık” denilen bir kaşık yoğurt konularak ılık bir yere üstü sarılarak bırakılır. Burada birkaç saat durduktan sonra yoğurt pıhtısı oluşur. Daha sonra pıhtı buzdolabında muhafazaya alınarak yoğurt halini alması için yirmi dört saat burada bekletilir. Çobanlar, yoğurdu bakraca koyup üstünü çam ağaçlarıyla kapatıp toprağa gömerek soğutma işlemini gerçekleştirirler (KK 90, KK 91).

2.3. Et Ürünleri

Kavurma

Kesilen etler kuşbaşı yapılarak kavrulur. “Böğrek yağı” (iç yağı) doğranır. Kaynatılan etler küplere basılır. Küplerin ağzı “höllükle” (killi toprak) kapatılarak toprağa gömülür (KK 23, KK 29, KK 92-KK 95).

Tike

Kurutulmuş etlere “tike” denilir. Etler kuşbaşı haline getirildikten sonra iplere asılarak güneşte kurutulur. Kuruyan etler bez torbalara konarak, bahçede veya evin penceresinde bulunan iplere asılır ve ihtiyaç halinde tüketilir (KK 5, KK 15, KK 23, KK 96, KK 97).

2.4. Yün Ürünleri

Haziran-Temmuz ayları arasında koyun ve keçiler sıcaktan korunmaları ve gelişmeleri için kırkılır. Kırkım işleminin kolay olması için hayvanlar su ile yıkanır. Kırkımda elde edilen kıllar; yün, yapağı, tiftik ve “filik” (kıvrıkcık beyaz keçi kılı) olarak sınıflandırılır (KK 1, KK 98). Kırkımda kullanılan makasa “kırklık” (Resim 4) denilir. Koyunun ilk kırkımında elde edilen kıllar yün adıyla, bundan sonraki kırkımlarda elde edilen yünler ise yapağı adıyla bilinir. Kırkım sonucu elde edilen yünler dere veya ırmak kenarında yıkanıp temizlenir. Yıkama işlemi bitince yünler tokaçla dövülür ve üzerindeki “çakıldak” ve otlar temizlenir. “Çuvan” denilen bir ot yünlerin arasına parlaklık kazandırması amacıyla karıştırılır. Yünler tamamen temizlenince yere değdirilmeden iplere asılır. Kuruyan yünler bir kilim üzerine yığılır ve yün çubuğu ile çırpılarak kabartılır. Bu işlemi takiben “burma” adı verilen yünler bir değnekle kıvratılarak yumaklar haline getirilir. Sonra, yünler tahta üzerine geçirilmiş demir dişli taraklarla taranır. Tarama işlemi tarağın dişlerine zıt şekilde yünleri hareket ettirerek gerçekleştirilir. Yünün tamamen temizlenmesine kadar yapılan bu işlemde, temizlenen yünün adı “elçim”, tarağın dişlerinde kalan artıklara ise “çöpür” adı verilir. Taranmış yün kabarık ve yumuşak olur. Elçimler çırık, kirmen, öreke veya iğ ile eğrilir. Genelde ağaçtan yapılmış basit bir alet olan çırık ile eğirme işlemi gerçekleştirilir ve yünler boyanarak işlem son bulur (KK 1, KK 10, KK 99, KK 100).

Çırıkta; sağ el ile çark çevrilirken, sol el ile yün aynı kalınlıkta iğ verilip eğrilir. Kirmende; yün sol el ile tutulurken, sağ el ile kirmen çevrilir. İğ ile yün eğirmede; yün sol elle, iğ sapı ise sağ elle tutulmak suretiyle eğirme işlemi yapılır (KK 78, KK 98).

Boyama işleminde kara boya, çamur boya, kurum sarısı, kırmızı boya, devetüyü (ceviz yaprağından elde edilir), kötü boya (karamuk bitkisinin köklerinden elde edilir) gibi renkler kullanılır. Koyunun yününden çorap, keçe, kepenek, halı, kilim, çuval ve torba dokunur; derisinden genellikle tereyağı “tuluğu” yapılır (KK 69, KK 101).

Keçinin kırılması ya da taranması sonucu elde edilen tüylere "tiftik", beyaz keçilerden elde edilen tüylere ise "filik" denir. Tiftikler taranmadan eğirme işlemine başlanır. Beyaz, siyah ve kahverengi doğal renklere sahip olduğundan boyanmaya gerek duyulmaz. Tiftikten eldiven, çorap, papak, at torbası, kilim yapılır. Kilimler kullanılacak yerlere göre çeyizlik kilimler, evde kullanılan kilimler, masura kilimler, çul kilimler, cecimler, tülüceler ve kaymalar olarak gruplandırılır. Filik ise beyaz renkli, yumuşak, çeşitli renklere boyanabilir ve kazak, hırka, çorap yapımında kullanılır (KK 78, KK 102).

Koyun derileri; çoban kıyafeti, kalbur, davul, elek, gözer, ayakkabı ve kayış yapımında da kullanılır (KK 1, KK 24). Keçi derisinden ise yayık, su tuluğu ve peynir tuluğu yapılır. (KK 78, KK 102).

Resim 4. Kırklık makası

TARTIŞMA ve SONUÇ

Yayla, Orhun Yazıtlarında "yaylag", "yazın oturlan yer" manasına gelmektedir.⁸ Tunceli yöresi Şavak Türkmen Aşireti'nde⁹ hayvanların yaylaya çıktığı yere "yayla", "bargah"; Orta Anadolu¹⁰ ve Konya Bölümü¹¹ folklorunda "yazi", Aşağı Fırat Havzası folklorunda¹² "otlak" adı verilmektedir. Kazak Türk lehçesinde hayvanların yayılması, otlığa çıkmasına "ör"¹³; Çukurova yöresinde¹⁴ koyun ve keçilerin gece yaylıma çıkarılmasına "ördürüm", "örüm" ve "örütme"; Tunceli yöresinde⁹ "otarma", Konya Bölümünde¹¹ ise "örüm yayma" denildiği bildirilmektedir. Sivas yöresinde hayvanların yaylaya çıktığı yere yazı denilmesinin Orta Anadolu ve Konya Bölümü ağzıyla benzer olduğu, dolayısıyla yörenin, bölgenin özelliklerini yansıttığı ileri sürülebilir. Yörede hayvanların gece yaylıma çıkarılmasına örüm yayma adı verilmesi, bu terimin, Kazak Türk lehçesi, Çukurova ve Konya yöresi ağzıyla benzer şekilde kullanıldığına örnektir. Bu bağlamda, Anadolu yaylacılığının Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde ve illerinde benzer şekilde faaliyet gösterdiği ve Orta Asya konar-göçer kültürünün izlerinin günümüze kadar ulaştığı söylenebilir.

Ege Bölgesi'nde hayvan barınakları kara taş, biriket veya tuğla yığma şeklinde yapılmaktadır.¹⁵ Tunceli yöresinde hayvan barınakları olarak kullanılan kömler düz toprak damlı ve yığma taşlardan oluşmaktadır.⁹ Osmaniye yöresinde koyunların kaldığı yere "koyunluk", keçilerin kaldığı yerlere "davarlık", ineklerin kaldığı yere ise "ahırlık" (ineklik) denilmektedir.⁷ Tunceli yöresi⁹ ve Aşağı Fırat Havzası'nda¹² koyunların kaldığı yere "kom-köm"; Orta Anadolu¹⁰, Konya Bölümü¹¹ ve Çukurova yöresinde¹⁴ "ağıl" ismi verildiği bildirilmektedir. Çalışmada, hayvanların ağıl, kuzuluk ve ahır olarak adlandırılan yığma taş, kerpiç veya tuğladan yapılan barınaklarda kaldığı belirlendi. Buradan, hayvanların barındırıldıkları mekanların, Türkiye'nin değişik bölüm/bölgelerinde farklı biçimler ve isimler alsada ortak özelliklerinin korunduğu ileri sürülebilir.

Türk kültür tarihinde zengin bir çobanlık geleneğinin bulunması, hayvancılığın en eski ve en önemli geçim kaynağı olmasıyla ilişkilidir.¹⁶ Omuzunda kepeneği, tuzluğu, dağarcığı, koynunda kavalı, elinde değneği, sürüyü gütmekte ve korumakta yardımcısı köpekleriyle çoban, hayvan hastalıklarını ve sağaltımını bilen,

“halk takviminden” anlayan, sürü sahiplerinin en yakın ve sadık dostlarıdır.¹⁷ Çobanlık kadim bir meslek dalı olduğundan çobanın kullandığı eşyalar konusunda Divanu Lugati't Türk'te de “keyük” (*kepenek*), “bağırçak” gibi kelimelere rastlanılmaktadır¹⁸. Bunlardan “kepeneğe”, Orta Anadolu¹⁰ bölümü ve Çukurova yöresinde¹⁴ “kepenek”, Konya bölümünde¹¹ “kepenek” ve “hillik”, Kars yöresinde¹⁹ “kepenek” ve “hillik” isimleri verilmektedir. “Bağırçak” ise Divanu Lugati't Türk'te “eşek semeri” anlamında kullanılmaktadır.¹⁸ Tunceli⁹, Konya¹¹, Çukurova¹⁴ ve Kars¹⁹ çevrelerinde çobanın uyumadan önce bir ucunu kendine, bir ucunu da koyunlardan birine bağladığı ipe “bağırçak”, “bağçek”, “bağacak” gibi isimler verilirken, Sivas yöresinde bu ipi tanımlayan “bağırçak” ismi kullanılmaktadır. Kars folklorunda bu ipin sürüye bir kurdun yaklaşması sırasında bağlı koyunun bağırması neticesinde bu adı aldığı belirtilmektedir.¹⁹ Çobanlık geleneği içerisinde yer alan çobana yardımcı olan çocuk çobana Kars yöresinde¹⁹ “davaro”, Konya Bölümünde¹¹ “çelttek”, “yanaşık”, “çona” isimleri verilirken, Sivas yöresinde “pöçükcü” adı verilmektedir. Hayvanların yaylada çobanlar tarafından imece usulüne göre otlatılmasına Çukurova yöresinde¹⁴ “keşik”, Konya Bölümü¹¹ ve Sivas yöresinde ise “keşik gütmeye” adı verilmektedir. Çalışmada, çobanlık türleri, çobanın görevleri, çoban araç-gereçleriyle ilgili folklorik bilgilerin, çobanlığın Türk yaşam biçimindeki önemini ortaya koyması ve konar-göçer kültürü yansıması açısından değerli olduğu söylenebilir.

Tunceli yöresinde, ilk kuzulamada, bir koyun yavrusunu emzirmek istemediğinde kuzu ile ağılın bir köşesine kapatılarak birbirlerine alışmaları beklenir veya koyun kuzusuyla beraber ağılın uzağında sessiz bir yerde kurt saldırısını anımsatan sesler çıkartılarak korkutulur. Doğumda anası ölen öksüz kuzu, doğumda kuzusu ölen koyuna alıştırmak istendiğinde ise koyun çoban tarafından kendi etrafında döndürülerek sersemletilir.⁹ Çukurova yöresinde kendi kuzusunu emzirmeyen veya kuzusu ölen koyuna yeni bir kuzu getirilerek emzirmesi için “yakma” adı verilen işlemler yapılır. Emzirmeyen koyunun gözleri bağlanarak kendi etrafında döndürülmesi, ölen kuzunun derisinin yakılacak olan kuzunun üzerine konulması, köpekle korkutma, koyunun vajinasına kirış otu ya da tuz sokulması, koyunlara tuz, su okutulması gibi işlemler gerçekleştirilir.¹⁴ Osmaniye yöresinde⁷, öksüz kuzu alıştırmak için koyunun kuyruğunun altına sokularak kokusunun sinmesi sağlanır. Ege Bölgesinde¹⁵, anne keçinin vulvasına kirış otu sokularak bu hayvana doğum yapmış hissi verdirilerek yavruyu kabul etmesi sağlanır. Sinmez ve Yaşar²⁰, Konya Bölümü folklorunda bir koyunun bakıma muhtaç bir kuzu ile kapalı bir bölmede tutulması ve korkutularak öksüz bir koyunu kabul etmesinin; koyunun yavrusu doğar doğmaz ölmüş ise koyunun yavru sularının öksüz kuzuya sürülmesinin; ölen buzağının postunun, öksüz buzağının üstüne konması ve bu şekilde yavrusu ölen ineklerin alıştırılması gibi geleneksel kuzu/buzağı besleme yöntemlerinin işletmelerde kuzu kayıplarını önleyebileceğini, işgücünün azaltılabileceğini ve işletmede kârlılığın artırılabilceğini ifade etmektedirler. Bu bağlamda, Türkiye'nin farklı bölüm/bölgelerindeki doğum sonu emzirmeden kaynaklanan besleme sorunlarının çözümünde benzer uygulamaların (yakma, korkutma, döndürme vb.) Sivas yöresi folklorunda da görüldüğü ve yaşatıldığı söylenebilir.

Türk kültür çevresinde geniş otlaklarda yayılan hayvanların karışmasını önlemek için uygulanan damgalamaya “dağlama”,²¹ küçükbaş hayvanların kulaklarının ucunun kesilmesi ya da bir tarafına çentik atılması suretiyle yapılan işaretlemeye “enemek” denilmektedir.²² Bu uygulamalara Tunceli yöresinde⁹ “dağ ve yen”, Orta Anadolu Bölümü'nde¹⁰ “kertikleme” ve “dağ”, Aşağı Fırat Havzasında¹² “dağlama” ve “en vurma” adı verilmektedir. Çalışmada, “en”in, hayvanın kulağının delinerek ya da kesilerek kertiklenmesi şeklinde yapıldığı, köylerde her koyun ve keçi sahibinin kendine özel bir *eni* olduğu; dağın ise şiş ya da damga olarak kullanılacak demirin kızdırılmasıyla hayvanın burnuna, gözlerinin alt kısmına, çene kemiklerinin üzerine yapılan işaret amacıyla veya baş ve ayak tedavilerinde uygulandığı; *en* ve *dağlama* uygulamalarının genellikle hayvanın kuzuluk döneminde yapıldığı belirlendi. Sivas folklorunda hayvanların kaybolmaması, diğer sürülerle karışmaması ve tanınabilmesi amacıyla eski bir Türk geleneği olan “dağ” ve “en” uygulamalarının yukarıdaki literatürlere paralel şekilde kadim Türk kültürü içinde var olan bu hayvancılık geleneğinin hala yaşadığını göstermesi bakımından önemli olduğu söylenebilir.

Türkler, doğada bulunan bütün hayvanlara renklerinden, yaşlarından, cinsiyetlerinden, çıkardıkları seslerden, vücut organlarının şeklinden, kullanım amaçlarından, beslenme ve üreme özelliklerinden ve hareketlerinden yola çıkarak düşünce ve hayat tarzına göre kendi dil kuralları çerçevesinde isimler vermiştir.⁴ Çalışma verilerine göre, koyun ve keçilerdeki dişilik-erkekliklerine göre adlandırma diğer bölüm/bölgelerdeki folklor araştırmalarıyla^{7,10-14} benzerlik göstermektedir. Örneğin, keçilerin dişisine

Türkiye'nin diğer birçok bölgesinde olduğu gibi "keçi", erkeğine "teke", yavrusuna "oğlak" denilmektedir. Bunun yanında bir yaşına girerken dışısına "hakına"; erkeğine "çebiç"; enenmiş üç yaşındaki erkek keçilere "öveç"; iki yaşındaki iğdiş erkek keçiye "seyis"; bir yaşındaki iğdiş edilmiş erkek keçiye "erkeç"; iki yaşlarındaki dişi keçiye "yazmış"; erkekliği alınmamış erkek keçiye "teke" denilmektedir. Bununla beraber, çalışmada tespit edilen hayvan isimlerinin Eski Türkçe'de kullanılan hayvan isimleriyle benzerlikleri ilgili çalışmalar^{4,13} ve sözlükler²³⁻³⁰ rehberliğinde karşılaştırılarak *Tablo 2'*de sunuldu. Karşılaştırma sonucunda, yaşanan ortak coğrafya ve hayat tarzı ile ilgili müşterek hayvan isimlerinin Türk dilinin farklı lehçelerinde binlerce yıldır korunduğu ve Türk dilinin zenginliğini göstermesi bakımından değerli olduğu ileri sürülebilir.

Anadolu'nun birçok bölüm/bölgesinde hayvanlar üreme özellikleri ve dönemlerine göre de isimlendirilmektedir. İneklerin çiftleşme isteğine Osmaniye ve Çukurova yöresi folklorunda^{7,14} "boğasak"; Aşağı Fırat Havzası'nda¹² "öğüre gelme-bağırsama"; Konya Bölümü'nde¹¹ "öğürsek-keleşe gelmek" adı verilmektedir. İneğin çiftleştirilmesine Osmaniye yöresinde⁷ "boğaya çekmek"; Konya Bölümü'nde¹¹ "keleşe çekmek" denilmektedir. Çukurova Bölgesi'nde¹⁴ keçilerin kızgınlık dönemine "sîgin teke, azgın teke"; koçun koyunu aşmasına (tohumlamasına) "yüğüme", bu döneme "koça gelme" ismi verilmektedir. Çiftleşecek koyuna "koçsak", keçiye de "tekesek" ya da "savruk"¹⁴; Konya Bölümü'nde¹¹ ise "koçsamak", "savruk" adı takılmaktadır. Aşağı Fırat Havzası'nda¹² keçi-koç çiftleştirilme zamanına "keçi koyverme", "koç koyverme", "koç katımı-yürüm zamanı"; Tunceli yöresi⁹, Orta Anadolu¹⁰ ve Konya Bölümü'nde¹¹ "koç katımı" adı verilmektedir. Çalışmada, ineklerin kızgınlık zamanına "öğürseme" ve "ürünmüş"; çiftleştirilmesine "boğaya çekmek"; keçi-koç çiftleştirilme zamanına "koç koy verme" denildiği tespit edildi. Buradan, Anadolu'nun birçok bölüm/bölgesindeki folklor çalışmalarında olduğu gibi Sivas yöresinde de hayvanların üreme özellikleri ve dönemlerine göre benzer şekilde isimlendirildikleri söylenebilir.

Sivas'ta icra edilen bıçakçılık geleneği, geçmişi XII. yüzyıla kadar dayanan Türk demir ve silah kültürünün devamıdır. Geleneksel Sivas bıçaklarının özünü halk tarafından en çok tercih edilen, yapımı ve işlenmesi bakımından en zahmetli olan keçi, sığır veya manda boynuzu kullanılarak yapılan bıçaklar oluşturmaktadır.³¹ Arkeolojik verilere göre M.Ö. bin yıllardan bugüne yün dokumacılığı Türk devletlerinde görülmekle beraber, bunlardan biri olan keçe, eyer takımlarında, giyimde ve çok çeşitli eşya yapımında kullanılan, insanlık âlemine Türklerin buluşu olarak gösterilmektedir.³² Çalışma sonuçlarına göre, yöresel isimleriyle "köremez", "taşağız", peynir, yağ ve yoğurt gibi süt ürünlerinin; "kavurma", "tike" gibi et ürünlerinin; çorap, "papak", at torbası, keçe, "kepenek", halı, kilim, çuval, "tuluk", yayık, "kalbur", davul, "elek", "gözer" ve ayakkabı gibi yapağı ve deri dokumalarının Sivas yöresinde geleneksel yöntemlerle üretildiği tespit edildi. Yukarıdaki literatür bilgilerine benzer şekilde, Sivas bıçağına manda ve koç boynuzundan yapılan sap kısımlarının özgünlük kattığı; sığır, koyun ve keçilerden elde edilen hayvansal ürünlerin Sivas yöresinde hala yaşatıldığı ve hayvansal ürünlerin ekonomiye ve el sanatlarına olumlu katkılar sağladığı ve bu kadim geleneklerin yöre halkının sosyo-kültürel ve iktisadi hayatlarını yansıtmaları bakımından değerli örnekler arasında sayılabileceği ifade edilebilir.

Sivas yöresinde büyükbaş ve küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinin yayla-mera ya da ahır hayvancılığı üzerine yapıldığı, hayvanların büyük ölçüde geleneksel bilgilere dayalı yöntemlerle yetiştirildiği ve yetiştiricilikte yöreye özgü folklorik kelime ve terimlerin kullanıldığı belirlendi. Sivas yöresi hayvan yetiştiriciliğinde elde edilen folklorik verilerin Türkiye'nin çeşitli bölüm/bölgelerindeki geleneksel hayvancılık uygulamalarıyla benzerlikler gösterdiği sonucuna ulaşıldı. Bu çalışma ile, Sivas yöresindeki büyükbaş ve küçükbaş hayvancılık etrafındaki folklor pratiklerinin kadim Türk kültürünün izlerini taşıdığı, yapılacak benzer çalışmalarla Türk dünyasındaki hayvancılık kültürü ile büyükbaş ve küçükbaş hayvanlara ait söz varlığının incelenerek bunlar ile ilgili ortak kültür değerlerinin bir araya getirilebileceği ileri sürülebilir.

Tablo 2. Sivas yöresi ile Türk lehçelerinde büyükbaş ve küçükbaş hayvan isimlerinin karşılaştırılması

Sivas Yöresi	Azerbaycan Türkçesi	Türkmen Türkçesi	Kazak Türkçesi	Kırgız Türkçesi	Başkurt Türkçesi	Tatar Türkçesi	Özbek Türkçesi	Uygur Türkçesi
buzacı	buzov	göle	buzav	muzō	bızav	bozav	buzâq	mozay
dana	dana	göle	tana	tana	tana	tana	tana	tana
tosun	burug	biçilen göle	ögiz	ögüz	bisilgän tana	piçilgän tana	biçilgän tana	piçilgän topak
düve								tüge
inek	inäk	siğir	sıyır	uy; inek	hıyır	sıyır	siğir	inäk; siyir; kala
boğa	buğa	buğa	buka	buka	ügiz; bua	ügiz	buqa	buka
öküz	öküz	öküz	ögiz	ögüz	ügiz;	ügiz	hökiz	höküz
oğlak	oğlag	ovlak	lak	ulak	ılak; küzä bäräsi	küzä	ulâq	oglak
çebiş	çəpiş	çebiş		çebiç				çepiş
teke	täkä	teke	teke	teke	täkä	täkä	täkä	tekä
keçi	keçi	geçi	eşki	eçki	küzä	küzä;	eçki	öçke
erkeç	erkac	erkeç	teke	erkeç				erkeç
kuzu	guzu	guzı	kozi	kozu	kuzı, bäräs, ätämbäy	bärän; sarık bäräni, bäti, kuzı	kozi	koza
toklu	toğlu	toklı	toqtı	toktu	tuklı, tuktı	tuktı		
şişek	şişek		tusak	şişek				tışek
koyun	goyun	goyun	koy; savlık	koy	kuy, körtlök	sarık (bärän); savlık, kuy	koy	koy
üveç	ögeç	öveç	serke					
koç	goç	goç	koşkar	koçkor	täkä	täkä	koçkâr	koçkar

BİLGİ

Bu çalışma, Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlüğü Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi (CÜBAP) tarafından desteklenen Projeden (No: V-006) alıntılanmış ve 18-21 Ekim 2017 tarihlerinde Sivas'da düzenlenen XIII. Türk Tıp Kongresi'nde sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

KAYNAKLAR

1. Kafesoğlu İ. Türk milli kültürü. İstanbul: Boğaziçi Yayınları; 1988.
2. Çay AM. Türk millî kültüründe hayvan motifleri I (koyun ve keçi etrafında oluşan gelenekler). Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları. Ankara: 1990.

3. Oğuz MÖ. Somut olmayan kültürel miras nedir? II. Baskı, Geleneksel Yayıncılık: 2013.
4. Efe K. Tarihi Türk lehçelerinde hayvan isimleri. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi; Ankara: 2004.
5. Keskin M. Din ve toplum ilişkileri üzerine bir genelleme. Dinbilimleri Akademik Araş Derg 2004; 4(2): 7-21.
6. Yeşildal ÜY. Anadolu folklorunda geyik. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi; Konya: 2007.
7. Sarpkaya A. Tarım ve hayvancılık etrafında gelişen folklor pratikleri Osmaniye örneği. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi; Gaziantep: 2011.
8. Ögel B. Türk kültür tarihine giriş I. Kültür Bakanlığı Yayınları: 244, Ankara: 1978.
9. Kutlu M. Şavaklı Türkmenlerde göçer hayvancılık. Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları: 84, Gelenek-Görenek ve İnançlar Dizisi: 4, Sevinç Matbaası, Ankara: 1987.
10. Sinmez ÇÇ. Bozlak kültüründe folklorik veteriner hekimliği ve hayvancılık üzerine araştırma. Selçuk Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi; Konya: 2011.
11. Yaşar A, Sinmez ÇÇ, Aslım G. İç Anadolu Bölgesi Konya Bölümünde (Aksaray, Karaman ve Konya) folklorik veteriner hekimliği ve hayvancılık üzerine araştırma. Tübitak Projesi; Konya: 2013.
12. Yüksel E. Aşağı Fırat Havzasında veteriner hekimliği folkloru üzerine araştırmalar. Fırat Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi; Elazığ: 2012.
13. Üst D. Kazak Türkçesinde "sığır, koyun ve keçi" ile ilgili söz varlığı ve metinler. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi; İstanbul: 2016.
14. Doğaner A. Çukurova Bölgesi konar göçerlerinde halk kültürü ve halk edebiyatı. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi; Adana: 2013.
15. Arslan ES. Ege Bölgesi folklorunda veteriner hekimliği ve hayvancılık üzerine araştırmalar. Ankara, Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi; Ankara: 1998.
16. Çoban V. Türk halk kültüründe çobanlık. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi; Elazığ: 2015.
17. Üçer M. Kepenek altında er yatar, Sultanşehir. Sivas: 2011.
18. Karaarslan B. Dîvânü Lûgati't-Türk'teki bitki ve hayvan konuları üzerine bir inceleme. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi; Sakarya: 2010.
19. Bulut B. Türk halk kültüründe çoban. Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi; Kars: 2014.
20. Sinmez ÇÇ, Yaşar A. Konya Bölümü folklorik veteriner hekimliğinde ruminantlarda doğum bilgisi ve jinekoloji. Kafkas Univ Vet Fak Derg 2016; 22(3): 409-15.
21. Durmuş İ. Türk kültür çevresinde dağlama geleneği. Millî Folklor 2012; 24(95): 114-21.
22. Atalay B. Divanü Lûgat-it-Türk tercümesi III. 3. Baskı, TTK Basımevi. Ankara: 1992.
23. Yudahin KK. Kırgız sözlüğü. (Çev: Abdullah Taymas). 1-2. Cilt. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara: 1988.
24. Ercilasun AB, Aliyev AM, Şayhulov A, Kajıbek EZ, Uulu KK, Yusuf B, Göklenov C, Mahpir VU, Çeçenov A. Karşılaştırmalı Türk lehçeleri sözlüğü I-II. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara: 1991.
25. Necip EN. Yeni Uygur Türkçesi sözlüğü. (Çev: İlkel Kurban). Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara: 1995.
26. Tekin T, Ölmez M, Ceylan E, Ölmez Z, Eker S. Türkmence-Türkçe sözlük simurg. Ankara: 1995.
27. Axundov A. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 1-4. Cilt. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Nəsimi Adına Dilçilik İnstitutu. Şarq-Qərb: Bakı: 2006.
28. Koraş H. Türk lehçelerindeki müsterekler üzerine. Türkiye Sosyal Araş Derg 2014; 183(5): 197-249.
29. Öner M. Kazan-Tatar Türkçesi sözlüğü. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara: 2015.
30. Özşahin M. Başkurt Türkçesi sözlüğü. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara: 2017.
31. Birinci S, Camcı A. Korunması gereken geleneksel el sanatlarına bir örnek: Sivas bıçağı üretimi. Marmara Coğrafya Derg 2016; 33: 493-509.
32. Baykara T. Türk kültür tarihine bakışlar. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara: 2001.

Total Dişsiz Hastaların Klinik Profili: 274 Hasta Üzerinde Yapılan Bir Çalışma*

The Clinical Profile of Edentulous Patients: A Study on 274 Patients

Esra YEŞİLOVAⁱ, Füsun YAŞARⁱⁱ, Muzaffer BİLGİNⁱⁱⁱ

ⁱDr. Öğr. Üy., ESOĞÜ Diş Hekimliği Fakültesi, Ağız Diş ve Çene Radyolojisi A.D.
https://orcid.org/0000-0003-1800-9583

ⁱⁱDoç. Dr., Selçuk Üniversitesi, Diş Hekimliği Fakültesi, Ağız Diş ve Çene Radyolojisi A.D.
https://orcid.org/0000-0003-0720-0892

ⁱⁱⁱArş. Gör. Dr., ESOĞÜ Tıp Fakültesi, Biyoistatistik A.D.
https://orcid.org/0000-0002-6072-6466

ÖZ

Amaç: Bu çalışmanın amacı total dişsiz hastaların sistemik hastalıkları ve klinik muayene sonuçlarını değerlendirerek hasta profilinin incelenmesidir.

Gereç ve Yöntemler: Dental tedavi amacıyla başvuran hastalara ait muayene ve radyografi kayıtlarının retrospektif değerlendirilmesi yapıldı. Başvuru nedenleri, ağız içi ve panoramik radyografi bulguları, sistemik hastalıkları, yaş, cinsiyet ve protez bilgileri kaydedildi. Verilere SPSS Statistics 21.0 programı kullanılarak istatistik yapıldı. İstatistiksel önemlilik için $p < 0.05$ değeri kriter kabul edildi.

Bulgular: En sık görülen sistemik hastalık hipertansiyon idi. Temporomandibuler eklem hastalığı; kadınlarda hem başvuru nedenleri, hem de ağız bulgularının değerlendirilmesi sonucunda erkeklere göre önemli düzeyde yüksek görüldü. Serebrovasküler hastalık varlığının ağız içinde herhangi bir bulgu görülme riskini 6.901 kat artırdığı, koroner arter hastalığı cerrahisinin ise kretle ilişkili mental foramen görülme riskini 6.317 kat artırdığı bulundu. İrritatif hiperplazi en sık gözlenen ağız içi, gömülü kök ise en sık gözlenen radyografik bulgu idi. Mevcut protez kullanım süresinin iritativ hiperplazi dışında radyografik ve ağız içi bulgular üzerine önemli düzeyde etkisinin olmadığı bulundu (her bir değişken için $p > 0.05$).

Sonuç: Total dişsiz hastalarda, ağız bulgularının sistemik hastalıklarla ilişkili olabileceği, erken müdahale ve başarılı prognoz açısından hekim ve diş hekimlerinin koordine olması gerektiği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Total dişsizlik, sistemik hastalık, radyografik bulgu, ağız içi bulgu

ABSTRACT

Background: Purpose of this study was to investigate the profile of edentulous patients by evaluating the systemic diseases and examination findings.

Methods: Clinical and radiological records of edentulous patients who referred to clinic for routine dental treatment were evaluated retrospectively. Reasons for referral, intraoral and radiological findings; systemic diseases, age, gender and prosthetic records were documented. Data was analyzed with SPSS 21.0. For statistical significance, $p < 0.05$ were accepted as criteria.

Results: Hypertension was the most common systemic disease. Temporomandibular joint disease was found to be significantly higher in females compared to males for both the reasons of referral and the assessment of the mouth symptoms. It was found that the presence of cerebrovascular disease increased the risk of any signs in the mouth by 6.901 times; and the operation related to cardiovascular disease increased the risk of crest-related mental foramen by 6.317 times. Denture-induced fibrous hyperplasia was the most common observed intraoral finding whereas retained root fragment was the most common observed radiographic finding. Duration of use of existing prosthesis was found as to have no significant effect on radiographic and intraoral findings ($p > 0.05$ for each variable) except for denture-induced fibrous hyperplasia.

Conclusion: It is thought that physicians and dentists should be coordinated in terms of early intervention and successful prognosis because of the fact that mouth findings may be related to systemic diseases in edentulous patients.

Key Words: Edentulism, systemic disease, radiographic finding, intraoral finding

*Lokman Hekim Dergisi, 2018; 8 (2): 153-164

DOI: 10.31020/mutfd.411372

Geliş Tarihi – Received: 30 Mart 2018; Kabul Tarihi - Accepted: 25 Nisan 2018

İletişim - Correspondence Author: Esra Yeşilova <dtesra@hotmail.com>

GİRİŞ

Diş kayıpları nedeniyle çiğneme konuşma ve estetik açıdan problemler yaşayan hastalar protetik restorasyonlar için diş hekimlerine başvurmaktadır. Diş tedavileri için başvuran hasta grupları arasında total dişsiz olanlar tedavilerinin kompleks olması nedeniyle kendilerine özgü bir gruptur ve diş hekimliği tedavi pratiğinin önemli bir kısmını oluştururlar.¹ Tüm dentisyonu kaybetmiş olduklarından özel tedavi yaklaşımına ihtiyaç duyarlar.^{2,3} Fiziksel olarak güvende hissettikleri dişli zamanlarına geri dönmek arzusunda olmaları nedeniyle mümkün olduğunca sabit protetik restorasyonların yapılmasını talep ederler.⁴ Bununla beraber bu talepleri anatomik yapıları, mevcut ağız durumları, dişsizlik süreleri ve sistemik hastalıkları tarafından sınırlandırılır.⁵ Total dişsiz hastaların yaş ortalamaları, geçmişte daha genç iken günümüzde yükselmiştir.⁶ Tüm dental tedavilerde sistemik hastalıkların planlamaya katılması önemli bir yer tutmakla birlikte, yaşlanmanın da vücut üzerinde ilave etkileri olması nedeniyle total dişsiz ve ileri yaşta hastalarda bu durum ayrı bir önem arz etmektedir.^{1,6,7}

Bu çalışmanın amacı bir grup total dişsiz hastanın sistemik hastalıkları, klinik ve radyografik bulguları, kliniğe başvuru nedenleri, mevcut ve daha önce kullanmış oldukları protezlere ait bilgilerini inceleyerek klinik profilini değerlendirmektir.

GEREÇ ve YÖNTEMLER

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Diş Hekimliği Fakültesi Ağız, Diş ve Çene Radyolojisi Kliniğine 2013 Eylül ve 2015 Ocak tarihleri arasında başvurmuş olan 274 total dişsiz hastaya (93 erkek ve 181 kadın) ait muayene ve radyolojik değerlendirme sonuçları mevcut hasta takip sistemi üzerinden retrospektif olarak değerlendirildi. Başvuru nedenleri, ağız içi ve panoramik radyografi bulguları, sistemik hastalıkları, yaş, cinsiyet ve protez bilgileri kaydedildi.

Sistemik hastalıklardan hipertansiyon (HT), diabetes mellitus (DM), koroner arter hastalığı (KAH), koroner arter hastalığı nedeniyle yapılan cerrahi (KAH cerrahisi), tiroid hastalığı (TH), osteoporoz, mide hastalığı (MH), onkolojik tedavi görmüş olma (OT), serebrovasküler hastalık (SVH), astım ve KOAH(AH) kayıt edildi.

Başvuru nedenleri; farklı nedenlerle total protezini kullanamama, kırık protez tamir istemi, implant istemi, gömülü diş/kök sürmesi, materyal (metal-akrilik) alerjisi, temporomandibuler eklem hastalığı (TMEH), ağızda-dudakta uyuma yanma ve ağrı hissi, yeni başvuru (ilk başvuru), protez yenileme istemi, patoloji, travma, şişlik, teşhis edilememiş hastalık ve protez kaybı olarak listelendi.

Ağız içi bulgular; stomatit (protez stomatiti), irritatif hiperplazi (alt-üst çene veya her ikisinde görülen) (İH), dil-dudak-yanak patolojisi, kret rezorpsiyonu (atrofik ve/veya fibröz kret, düzensizlik preprotetik cerrahi işlemler), kesin teşhisi yapılmayan patoloji, TMEH, diş ya da kök (sürmüş/kısmen gömülü), şişlik/apse, vuruks/lokalize enflamasyon/yanma, anomali (yarık damak vb.), travma, yanak/dudak ısırma olarak listelendi.

Radyografik (panoramik radyografik) bulgular; gömülü diş, gömülü kök, patoloji, gömülü dişle ilgili patoloji, kretle ilişkili mental foramen, kretle ilişkili maksiller sinüs tabanı, kırık (opere de dahil) ve implant varlığı olarak listelendi.

Hastanın ne kadar süredir dişsiz olduğu, kaç defa total protez değişikliği yapıldığı ve kullanmakta olduğu total protezinin süresi ile ilgili bilgiler kaydedildi.

Ağız içi ve radyografik bulgularda hastaların yaş değerlerinin ortalamalarının farkına, cinsiyet dağılımlarının homojenliğine, başvuru nedenlerinin sıklığına, sistemik hastalıklarının varlığına göre karşılaştırmaları yapıldı.

İstatistiksel Analiz

Sürekli veriler ortalama±standart sapma olarak, kategorik veriler ise yüzde (%) olarak verildi. Oluşturulan çapraz tabloların analizi ve dağılımların incelenmesi Pearson ki-kare ve iki oran Pearson Kesin (Exact) ki-kare testi ile yapıldı. Risk faktörlerinin belirlenmesinde lojistik regresyon analizi kullanıldı. Dişsizlik süresi, total protez sayısı ve mevcut total protez kullanım süresinin ağız içi ve radyografik bulgularla farklarının değerlendirilmesi için Mann Whitney U testi yapıldı. Normal dağılıma uygunluk gösteren üç ve üzeri

grupların karşılaştırılması tek yönlü varyans analizi ile yapıldı. Analizlerin uygulanmasında IBM SPSS Statistics 21.0 programından yararlanıldı. İstatistiksel önemlilik için $p < 0.05$ değeri kriter kabul edildi.

BULGULAR

Yaş-Cinsiyet

Hastalar 38-95 yaş aralığında (63.83 ± 10.39) olup en çok 7. dekatta (%31.8) gözlemlendi. Cinsiyet ve yaş bir arada değerlendirildiğinde 181 kadın (%66.1) 38-95 yaş aralığında (62.98 ± 10.53), 93 erkek (%33.9) 43-88 yaş aralığında (65.47 ± 9.95) idi. Kadın ve erkeğin yaş ortalamaları arasında önemli düzeyde fark bulunmadı ($p = 0.061$).

Sistemik Hastalık

Çalışma grubunu oluşturan 274 hastanın 100'ünde (%36.5) belirtilen sistemik hastalıklardan herhangi biri görülmedi.

Sistemik hastalıklardan en sık görülen HT'nin (%38.3) 7. dekatta en fazla olduğu gözlemlendi ($p < 0.001$). En sık görülen diğer hastalıklar sırasıyla DM (44 hasta ve %16.1) ve KAH (38 hastada ve %13.9) idi. SVH ise 7 hastada ve %2.6 oranla en az görüldü.

Sistemik hastalıklardan herhangi birinin mevcut olma durumunun cinsiyete göre dağılımı incelendiğinde, kadın hastalarda erkek hastalara göre en az bir sistemik hastalığa sahip olma riski 2.00 kat fazla olarak izlendi ($p = 0.008$; OR=2.00; %95 GA, 1.197-3.555).

Başvuru Nedenleri

Başvuru nedenleri arasında ilk sırada olan mevcut total protezini kullanamama (126 hastada %46.0) erkeklerde en çok 7., kadınlarda ise en çok 6. dekatta görüldü.

En sık görülen diğer nedenler protez yenileme istemi (56 hastada %20.4) ve ağızda-dudakta uyuşma yanma ve ağrı (22 hastada %8.0) idi. Başvuru şikayetleri arasında materyal (metal/akrilik) alerjisi (1 hasta %0.4), travma (1 hasta %0.4) ve protez kaybı (1 hasta %0.4) en son sırada yer aldı.

Başvuru nedenlerinden total protez kullanamama, kırık protez tamir istemi, implant istemi, gömülü diş/kök sürmesi, materyal alerjisi, ağızda-dudakta uyuşma yanma ve ağrı, yeni başvuru, protez yenileme istemi, patoloji, travma, şişlik, teşhis edilememiş hastalık, protez kaybı ile cinsiyet arasında önemli düzeyde fark bulunamamıştır (her değişken için $p > 0.05$).

Başvuru nedenlerini cinsiyet dağılımına göre incelediğimizde kadınlarda TMEH bildirilme sıklığının erkeklere göre önemli düzeyde yüksek olduğu görüldü ($p = 0.039$). TMEH'nin görülme riski kadınlarda erkeklere göre 6.670 kat fazla bulundu (OR= 6.670; %95 GA, 1.18-52.36).

Ağız İçi Bulgular

Klinik olarak ağız içi bulgu göstermeyen hastalarda cinsiyet açısından fark gözlenmedi ($p = 0.570$). Ağız içi bulguların homojen dağılıma sahip olduğu bulundu ($p > 0.05$).

En sık rastlanan ağız içi bulgular İH (70 hastada, %25.5), kret rezorpsiyonu (40 hastada, %14.6) ve stomatit (23 hastada, %8.4) idi. En az rastlanan travma bulgusu (1 hastada, % 0.04) idi.

Ağız içi bulguların cinsiyete göre dağılımı incelendiğinde stomatit, İH, dil-dudak-yanak patolojisi, kret rezorpsiyonu, kesin teşhisi yapılmayan patoloji, diş ya da kök (sürmüş/kısmen gömülü), şişlik/apse, vuruks/lokalize enflamasyon/yanma, anomali, travma, yanak/dudak ısırma bulguları ile ilişki istatistiksel olarak anlamlı bulunmadı (her bir değişken için $p > 0.05$). Ağız muayenesi sonucunda saptanmış TMEH bulgusunun cinsiyete göre dağılımı değerlendirildiğinde kadın ve erkekler arasında önemli düzeyde fark olduğu bulundu. Kadınlarda TMEH'nin görülme riski 7.713 kat fazla olarak izlendi ($p = 0.044$) (OR=7.713, %95 GA, 0.998-59.591).

Ağız içi bulguların incelenen sistemik hastalıklar (HT, DM, KAH, KAH-cerrahisi, TH, MH, AH, OT, SVH ve osteoporoz) üzerine etkisi değerlendirildiğinde SVH varlığının ağız içinde herhangi bir bulgu görülme riskini 6.901 kat artırdığı bulundu ($p = 0.023$; OR=6.901; %95 GA, 1.309-36.375). HT, DM ve TH aynı anda bir

hastada görülüyor ise ağız içi bulgulardan stomatitin görülme riski önemli düzeyde yüksek bulundu (Sırası ile $p_{HT}=0.046$, 2.579 (1.017-6.542); $p_{DM}=0.035$, 2.902 (1.080-7.801); $p_{TH}=0.036$, 3.153 (1.080-9.208)).

İH, dil-dudak-yanak patolojisi, kret rezorpsiyonu, kesin teşhisi yapılmayan patoloji, TMEH, diş/kök varlığı, vuruk/lokalize enflamasyon/yanma, anomali, travma, yanak/dudak ısırmanın belirtilen sistemik hastalıklardan etkilenmediği görüldü (her biri için $p>0.05$). Onkolojik tedavi görmüş olmanın ağız içi bulgulardan şişlik/apse görülme riskine etkisi 33 kat fazla olarak bulundu ($p=0.017$; OR=33.000; %95 GA, 1.891-576.03).

Radyolojik Bulgular

Panoramik radyografi bulguları değerlendirildiğinde en çok gömülü kök (107 hasta %39.1), kretle ilişkili mental foramen (71 hasta %25.9) ve kretle ilişkili maksiller sinüs tabanı (58 hastada %21.2) varlığı izlendi.

Opere edilmiş dahil olmak üzere kırık ve gömülü dişle ilgili patoloji her değişken için 1 kişide %0.4 oranında görüldü.

Radyolojik bulguların cinsiyete göre dağılımı değerlendirildiğinde gömülü diş, gömülü kök, patoloji, gömülü diş ile ilgili patoloji, kretle ilişkili mental foramen, opere edilmiş dahil olmak üzere kırık olgusu, implant bulguları ile ilişkisi istatistiksel olarak anlamlı bulunmadı (her değişken için $p>0.05$).

Radyolojik muayene sonucunda kretle ilişkili maksiller sinüs tabanının cinsiyete göre dağılımı değerlendirildiğinde kadınlarda erkeklere göre 1.980 kat fazla olduğu gözlemlendi ($p=0.029$; OR=1.98; %95 GA, 1.09-3.57).

En az bir radyolojik bulgu varlığı üzerine sistemik hastalıkların etkisi incelendiğinde majör risk faktörü olarak herhangi bir sistemik hastalık bulunmadı ($p>0.05$). Radyolojik bulgulardan gömülü diş, gömülü diş kökü, patoloji, gömülü diş ile ilgili patoloji, kretle ilişkili maksiller sinüs tabanı, opere edilmiş dahil olmak üzere kırık olgusu ve implant ile sistemik hastalık varlığının ilişkisi olmadığı gözlemlendi (her biri için $p>0.05$). Sistemik hastalıklardan KAH cerrahisinin radyolojik bulgulardan kretle ilişkili mental foramen görülme riskini 6.317 kat artırdığı gözlemlendi ($p=0.003$; OR=6.317; %95 GA, 1.841-21.683).

Ağız içi ve radyografik bulgular başvuru nedenleri ile birlikte değerlendirildiğinde protez kullanamama önemli sıklıkta görüldü (**Tablo 1** ve **2**) Protez kullanamama ağız içi bulgulardan İH ($p=0.016$), dil-dudak-yanak patolojisi ($p<0.001$), kesin teşhisi yapılamayan patoloji ($p=0.018$) ve radyografik bulgulardan kretle ilişkili mental foramen ($p=0.002$) ile anlamlı düzeyde ilişkili olarak izlendi.

Tablo 1: En sık görülen başvuru nedenlerinin ağız içi bulgulara göre dağılımı

	n	%	p*	Başvuru Nedeni	
Ağız içi Bulgular	Stomatit	9	7.1	0.207	Protezi kullanamama
	İrritatif hiperplazi	46	36.5	0.016	Protezi kullanamama
	Dil-dudak-yanak patolojisi	7	87.5	<0.001	Patoloji
	Kret rezorpsiyonu	30	23.8	0.115	Protezi kullanamama
	Kesin teşhisi yapılmayan patoloji	12	9.5	0.018	Protezi kullanamama
	TMEH	13	92.9	<0.001	Çene eklemi hastalığı
	Diş ya da kök (Sürmüş veya kısmen gömülü)	11	57.9	<0.001	Gömülü diş-kök(sürmesi)
	Şişlik/apse	1:1	50.0:50.0	0.038	Protez yenileme istemi Şişlik
	Vuruk/lokalize enflamasyon/yanma	2	9.1	0.170	Ağızda-dudakta uyuşma yanma ve ağrı hissi
	Anomali (yarık damak vb)	-	-	-	-
	Travma	1	100.0	0.012	Travma
	Yanak/dudak ısırma	1:1	0.8:1.8	1.000	Protezi kullanamama Protez yenileme istemi

* χ^2 testi

Tablo 2: En sık görülen başvuru nedenlerinin radyografik bulgulara göre dağılımı

		n	%	p*	Başvuru Nedeni
Radyoloji Bulguları	Gömülü diş	11	57.9	<0.001	Gömülü diş-kök (sürmesi)
	Gömülü kök	52	41.3	0.789	Protezi kullanamama
	Patoloji	3:3	2.4:5.4	0.714	Protezi kullanamama Protez yenileme istemi
	Gömülü dişle ilgili patoloji	1	5.3	0.259	Gömülü diş-kök (sürmesi)
	Kretle ilişkili mental foramen	40	31.7	0.002	Protezi kullanamama
	Kretle ilişkili maksiller sinüs	33	26.2	0.708	Protezi kullanamama
	Kırık (opere de dahil)	1	7.1	0.190	Kırık protez-tamir istemi
	İmplant varlığı	2	1.6	0.817	Protezi kullanamama

* χ^2 testi

Yaş ile ağız içi ve radyografik bulguların değerlendirme sonuçları **Tablo 3** ve **4'**te verilmiştir. Ağız içi bulgulardan sadece stomatit ile yaş arasında ilişki olduğu ($p=0.004$) ve stomatit olanların yaşının yüksek olduğu görüldü. Radyografik bulguların ise yaşa bağlı değişiklik göstermediği izlendi (her bir değişken için $p>0.05$).

Tablo 3: Ağız İçi Bulguların Yaşa Göre Karşılaştırılması

		Yaş		p
		n	Ortalama \pm Standart Sapma	
Stomatit	Yok	120	63.27 \pm 10.36	0.004*
	Var	11	69.91 \pm 8.80	
İrritatif Hiperplazi	Yok	99	64.35 \pm 10.31	0.115
	Var	32	62.31 \pm 10.54	
Dil-dudak-yanak patolojisi	Yok	123	63.70 \pm 10.28	0.260
	Var	8	65.88 \pm 12.12	
Kret Rezorpsiyonu	Yok	107	63.68 \pm 10.51	0.474
	Var	24	64.73 \pm 9.73	
Kesin teşhisi yapılmayan patoloji	Yok	121	63.59 \pm 10.45	0.233
	Var	10	66.38 \pm 9.59	
TMEH	Yok	121	63.85 \pm 10.31	0.787
	Var	10	63.47 \pm 12.12	
Diş ya da kök (Sürmüş veya kısmen gömülü)	Yok	121	63.87 \pm 10.42	0.936
	Var	10	63.43 \pm 10.27	
Şişlik/apse	Yok	130	63.88 \pm 10.37	-
	Var	1	-	
Vuruk/lokalize Enflamasyon/yanma	Yok	127	63.81 \pm 10.46	0.715
	Var	4	65.00 \pm 5.43	
Anomali (yarık damak vb)	Yok	199	63.88 \pm 10.41	0.338
	Var	2	57.50 \pm 2.12	
Travma	Yok	200	63.78 \pm 10.38	-
	Var	1	-	
Yanak/dudak ısırma	Yok	130	63.90 \pm 10.38	-
	Var	1	-	

Mann Whitney U Testi * $p<0.05$

Tablo 4: Radyolojik Bulguların Yaşa Göre Karşılaştırılması

		Yaş		p
		n	Ortalama ± Standart Sapma	
Gömülü diş	Yok	248	63.95 ± 10.40	0.590
	Var	26	62.69 ± 10.38	
Gömülü kök	Yok	167	64.19 ± 10.68	0.428
	Var	107	63.28 ± 9.94	
Patoloji	Yok	268	63.85 ± 10.46	0.886
	Var	6	63.00 ± 6.72	
Gömülü dişle ilgili patoloji	Yok	273	63.86 ± 10.39	-
	Var	1	-	
Kretle ilişkili mental foramen	Yok	203	63.46 ± 10.51	0.251
	Var	71	64.90 ± 10.03	
Kretle ilişkili maksiller sinüs	Yok	216	64.05 ± 10.39	0.517
	Var	58	63.03 ± 10.43	
Kırık (opere de dahil)	Yok	273	63.86 ± 10.40	-
	Var	1	-	
İmplant varlığı	Yok	272	63.79 ± 10.41	0.329
	Var	2	70.00 ± 5.66	

Mann Whitney U Testi

Hastaların yaş ortalamalarının başvuru nedenleri bakımından önemli düzeyde farklı olmadığı görüldü (p=0.181) (Tablo 5).

Tablo 5: Başvuru nedenlerinin yaşa göre dağılımı

	Ortalama ± Standart Sapma			p
	n	Yaş		
Protezi Kullanamama	126	63.34 ± 10.38		0.181*
Kırık Protez-Tamir İstemi	14	64.21 ± 10.61		
İmplant İstemi	3	56.67 ± 10.12		
Gömülü Diş/Kök Sürmesi	19	62.32 ± 9.21		
Materyal Allerjisi	1	-		
TMEH	14	62.93 ± 9.66		
Ağızda-dudakta Uyuşma Yanma ve Ağrı Hissi	22	64.27 ± 10.69		
Yeni Başvuru	2	58.00 ± 2.83		
Protez Yenileme İstemi	56	63.93 ± 10.78		
Patoloji	8	71.38 ± 8.38		
Travma	1	-		
Şişlik	2	61 ± 8.49		
Teşhis edilememiş hastalık	5	71 ± 9.3		
Protez Kaybı	1	-		

* Tek Yönlü Varyans Analizi

Protez kullanımı ve dişsizlik süresi

Çalışma grubunu oluşturan 274 hastanın 162'sinde (%59.1) mevcut total protezin kullanım süresine ait bilgilere ulaşıldı. En kısa kullanım süresi 1 ay, en uzun 49 yıl (11.11±9.93) olarak görüldü. Hastaların 201 (%73.3) tanesinin kaç yıldır dişsiz olduğuna dair bilgiye ulaşıldı. En az dişsizlik süresi 1 ay, en uzun dişsizlik süresi 50 yıl (17.65±11.75) olarak görüldü. Hastalardan 131 tanesinin (%47.8) kullandıkları total protezlere dair sayılara ulaşıldı. Kullanılan total protez sayıları ranji 1-12 tane (2.07±1.38) idi.

Hastaların kullanmış oldukları total protez sayıları ve dişsizlik sürelerinin ağız içi ve radyografik bulgularla farklarını gösteren Mann Whitney U testi sonuçları **Tablo 6** ve **7**'da gösterilmiştir.

Bu sonuçlara göre total protez sayısının ağız içi bulgulardan stomatit varlığı üzerinde etkisi incelendiğinde; kullandığı total protez sayısı fazla olanlarda stomatit görülmesi önemli düzeyde yüksek olarak bulundu (p=0.042). Bununla beraber dişsizlik süresinin ağız içi bulgulardan stomatit, İH, kret rezorpsiyonu ve diş ya da kök (sürmüş/kısmen gömülü) varlığı üzerinde etkisi incelendiğinde; uzun süre dişsiz olanlarda stomatit,

İH, kret rezorpsiyonu ve diş ya da kök (sürmüş/kısmen gömülü) görülmesi önemli düzeyde yüksek olarak bulundu ($p_{\text{stomatit}}=0.009$, $p_{\text{IH}}=0.018$, $p_{\text{kret rezorpsiyonu}}=0.014$, $p_{\text{diş ya da kök}}=0.049$).

Tablo 6: Ağız içi bulguların protez sayısı ve dişsizlik sürelerine göre karşılaştırılması

		Ortalama ± Standart Sapma			
		n	Kaçıncı Protez	n	Kaç Yıldır Dişsiz
Stomatit	Yok	120	2.03±1.41	184	16.99±11.53
	Var	11	2.55±0.93	17	24.71±12.08
	p		0.042*	p	0.009*
İrritatif Hiperplazi	Yok	99	2.11±1.13	147	16.55±11.63
	Var	32	1.94±1.99	54	20.62±11.67
	p		0.067	p	0.018*
Dil-dudak-yanak patolojisi	Yok	123	2.06±1.41	191	17.21±11.28
	Var	8	2.25±1.03	10	26.00±17.30
	p		0.399	p	0.121
Kret rezorpsiyonu	Yok	107	2.00±1.03	172	16.76±11.34
	Var	24	2.38±2.41	29	22.90±12.90
	p		0.809	p	0.014*
Kesin teşhisi yapılmayan patoloji	Yok	121	2.07±1.40	182	18.03±11.94
	Var	10	2.00±1.24	19	13.97±9.20
	p		0.865	p	0.187
TMEH	Yok	121	2.06±1.41	189	17.66±11.82
	Var	10	2.20±1.03	12	17.42±11.07
	p		0.438	p	0.969
Diş ya da kök (Sürmüş veya kısmen gömülü)	Yok	121	2.04±1.42	183	18.12±11.80
	Var	10	2.00±0.81	18	12.83±10.35
	p		0.752	p	0.049*
Şişlik/apse	Yok	130	2.07±1.39	200	17.71±11.75
	Var	1	2.00	1	6.00
	p		0.885	p	0.378
Vuruk/lokalize enflamasyon/yanma	Yok	127	2.06±1.39	197	17.73±11.81
	Var	4	2.25±1.25	4	13.50±8.34
	p		0.620	p	0.566
Anomali (yarık damak vb)	Yok	199	17.57±11.52		
	Var	2	25.50±34.648		
	p		0.647	p	-
Travma	Yok	200	17.69±11.76		
	Var	1	10.00		
	p		-	p	-
Yanak/dudak ısırma	Yok	130	2.07±1.39	199	17.73±11.72
	Var	1	2.00	2	9.00±5.65
	p		0.885	p	0.306

Mann Whitney U Testi * $p<0.05$

Radyografik bulgular arasında ise total protez sayısı ve dişsizlik süresinin kretle ilişkili mental foramen varlığı üzerinde etkisi incelendiğinde; kullandığı total protez sayısı fazla ve dişsizlik süresi uzun hastalarda kretle ilişkili mental foramen görülmesi önemli derecede yüksek olarak bulundu (sırasıyla $p=0.026$ ve $p<0.001$).

Kayıtlardaki mevcut total protez kullanım sürelerine ait bilgiler değerlendirildi ve gruplandırıldı. Kullanım sürelerine göre ağız içi ve radyolojik bulguların çapraz tabloları yapıldı. Total protezini kullanma süresi 10 yıldan uzun olan hastalarda İH önemli düzeyde fazla görüldü ($p=0.014$). Mevcut total protez kullanım süresinin diğer ağız içi bulgular ve radyolojik bulguların tamamı üzerine önemli düzeyde etkisinin olmadığı bulundu (her bir değişken için $p>0.05$).

Tablo 7: Radyolojik bulguların protez sayısı ve dişsizlik sürelerine göre karşılaştırılması

		Ortalama ± Standart Sapma			
		n	Kaçıncı Protez	n	Kaç Yıldır Dişsiz
Gömülü diş	Yok	123	2.10±1.41	185	17.38±11.41
	Var	8	1.63±0.74	16	20.75±15.22
	p		0.368	p	0.515
Gömülü kök	Yok	80	2.14±1.55	118	18.97±12.14
	Var	51	1.96	83	15.76±10.96
	p		-	p	-
Patoloji	Yok	129	2.07±1.39	198	17.79±11.76
	Var	2	2.00±1.41	3	8.00±6.08
	p		0.977	p	0.121
Gömülü dişle ilgili patoloji	Yok		-	200	17.64±11.78
	Var		-	1	20.00
	p		-	p	0.736
Kretle ilişkili mental foramen	Yok	90	1.88±1.05	148	15.40±10.77
	Var	41	2.49±1.87	53	23.92±12.17
	p		0.026*	p	<0.001*
Kretle ilişkili maksiller sinüs	Yok	102	2.01±1.06	158	17.31±11.53
	Var	29	2.28±2.18	43	18.88±12.57
	p		0.847	p	0.555
Kırık (opere de dahil)	Yok	130	2.08±1.39	200	17.69±11.76
	Var	1	1.00	1	10.00
	p		-	p	-
İmplant varlığı	Yok		-	200	17.62±11.77
	Var		-	1	24.00
	p		-	p	-

Mann Whitney U Testi * p<0.05

TARTIŞMA

Bu araştırmada total dişsiz hastaların başvuru nedenleri, sistemik hastalıkları, ağız içi ve panoramik radyografi bulguları, mevcut kullandıkları ile daha önce kullanmış oldukları total protezlere ait bilgiler bir arada ve kapsamlı şekilde değerlendirilerek hastaların tüm profili incelendi.

Ülkemizde altmışbeş yaş üzeri dişsiz hastaların yarısından fazlasının total protez ile rehabilite edilmiş olduğu belirtilmektedir.⁵ Bu araştırmadaki hastaların yaş ortalaması 63.83±10.39 olup literatür ile uyumludur.

Total protez hastalarında tükürük yapısı, kemik kalitesi ve miktarı gibi anatomo-fizyolojik özellikler üzerinde sistemik hastalıkların önemli etkileri bulunmaktadır.⁸ Hasta grubumuzda sistemik hastalıklar arasında ilk sırada olan HT, ülkemizde de yüksek prevalanslı hastalıklardan birisi olup vasküler basınç değişiminden etkilenebilecek kalp ve beyin gibi organların hasarları için risk faktörüdür.^{9,10}

Literatürde en yaygın şikayet konusunda hem fikir olunmamakla beraber yaşın ilerlemesi total proteze uyum sağlamayı ve kullanmayı güçleştirmektedir.¹¹ Çalışmamızda en sık görülen başvuru nedenleri bir arada değerlendirildiğinde total proteze uyum sağlayamama ve total protezini sağlıklı şekilde kullanamamaya bağlı şikayetlerin olduğu görülmektedir. Bununla beraber çalışma grubundaki hastaların her yaşta herhangi bir şikayet ile başvuruda bulunabilecekleri izlendi. Başvuru nedenleri ve ağız bulgularının cinsiyet dağılımı ile ilişkisi değerlendirildiğinde ise TMEH'nin kadınlarda görülme riski yaklaşık 7 kat fazla bulunmuştur. Dental durum ve TMEH üzerinde yapılan bir çalışmada¹² dişsizlik ve total protez kullanımının kadınlarda muayene sırasında eklem ve çiğneme kaslarında ağrı ile ilişkili olduğu ifade edilmiştir. TMEH tedavisi talebiyle kliniklere başvuranların daha çok kadın hastalar olduğu da belirtilmektedir.¹³

Hasta grubumuzda total protezini kullanamama şikayetiyle başvuranlarda kretle ilişkili mental foramen ve İH varlığı anlamlı düzeyde ilişkili olarak izlendi. Total protez kullanımına bağlı irritasyon nedeniyle stomatit, doku hiperplazileri, mesnetsiz kret gibi klinik durumlar görülmektedir.^{14,15} Çalışmamızda en sık görülen ağız içi bulgu İH'nin, mevcut protezini uzun süre (özellikle 10 yıldan fazla) kullanmış kişilerde önemli derecede fazla görülmüş olması dikkat çekicidir. Canger ve ark¹⁶ çalışmasında da İH varlığı, total protezini 10 yıldan

uzun süre kullanmış kişilerde 10 yıldan az kullanan kişilere göre 2 kat fazla olarak izlenmiştir. İH varlığı aynı zamanda radyografik bulgulardan olan kretle ilişkili mental foramen görülmesiyle de önemli derecede ilişkili bulunmuştur. Dişsizlik süresi uzun olan kişilerde stomatit, İH, kret rezorpsiyonu ve diş ya da kök (sürmüş/kısmen gömülü) varlığı yüksek düzeyde görülmüştür. Bu bulgular ışığında, uzun süredir dişsiz olan ve total protez kullanan hastaların, rezorpsiyona bağlı mental foramenin açığa çıkması nedeniyle uyuşukluk hissi ve İH gelişim riski nedenleriyle klinik takibini önermekteyiz.

Periodontal ve kardiyovasküler hastalıklar arasındaki ilişki üzerinde çok sayıda çalışma yapılmış olup KAH olan kişilerin periodontal sağlığının kontrol gruplarına göre iyi olmadığı gösterilmiştir.¹⁷ Çalışmamızda KAH cerrahisi, kretle ilişkili mental foramen görülme riskini artırmış olarak bulundu. Bu bulgu literatürdeki bulgularla birlikte değerlendirildiğinde, geçmiş KAH ve periodontal hastalık hikayesi nedeniyle yapılan diş çekimleri ve kemik kaybının alveolar kemik yüksekliğinde mental foramene kadar kayıp meydana gelmesine yol açması şeklinde açıklanabilir.

Total dişsiz hastaların şikayetleri ile yaş, cinsiyet, medikal durum üzerinde 43-90 (ort 68.7) yaş aralığında hastalar üzerinde yapılan bir çalışmada¹ solunum, endokrin, kardiyovasküler, renal, nörolojik ve psikiyatrik hastalıklar değerlendirilmiştir. Şikayet tipi ve sayısı ile sistemik hastalıklar arasında önemli bir ilişki bulunmamıştır.

Total dişsiz hastaların tedavisinin sadece teknik açıdan bir protez yapılması ile sınırlı olmadığı görüşünden hareket eden bir derlemede Felton⁷, total dişsizlik ve komorbid hastalıkları değerlendirmiştir. Total dişsizlikte kronik obstrüktif akciğer hastalığı ile baş ve boyun kanserlerinin görülme riskinin sık olduğu, kardiyovasküler hastalığa bağlı ölüm konusunda total diş kaybının haberci olduğunu belirtilmiştir. Bu hastalıklar dışında beslenme bozukluğu, obezite, romatoid artrit, HT, DM, bilişsel bozulma ve hatta mortalitenin de dişsizlik ile ilişkisi değerlendirilmiştir. Bu derleme çalışmasının hastaların prognozunda dental tedavi ve medikal anamnezin bütünlüğünü göstermek açısından önem taşıdığı görülmektedir. Çalışmamızda SVH varlığı herhangi bir ağız içi bulgunun ortaya çıkma riskini artırmış olarak bulundu. Bu durum, SVH varlığı nedeniyle yetersiz ve güçsüz kalmış hastaların¹⁸ ağız bakımını sağlayamaması ve dişhekimi kontrolüne gitmeyi ihmal etmesi şeklinde yorumlanabilir. Stomatit görülme riski çalışmamızda HT, DM ve TH bir arada bulunduğu zaman önemli derecede artmış olarak bulundu. Bu tablo hastanın çok sayıda ilaç kullanması ile ilişkilendirilebilir. İlaçların tek başına veya muhtemel sinerjistik/antagonist¹⁹ etkisi nedeniyle hastada ağız kuruluğu meydana gelmektedir. Ayrıca ilaçların yan etkilerinin göz ardı edilmemesi ve hastaların bu konuda bilgilendirilmesi de gereklidir. Chan ve ark²⁰, çalışmalarında kronik hastalıklar için kullanılan ilaçların yan etkileri konusunda hastalarda bilgi eksikliği olduğunu bulmuşlardır. Dolayısıyla hastaların ağızda mevcut yakınmalarını kullandıkları ilaçlar ile ilişkilendirmeleri ve hekime başvurmaları da gecikebilir. Stomatit olan kişilerin yaşı da çalışmamızda yüksek olarak bulunmuştur. Yaşın ilerlemesi, hastanın klinik durumuna sistemik hastalığın daha uzun süredir devam etmesi veya farklı sistemik hastalıkların eklenmesi olarak da yansiyabilmektedir. Ağız hijyenini ihmal etme ve total protezlerini temizlememe de^{21,22} mevcut duruma ilave olunca stomatit tablosu gelişmesi muhtemeldir.²³ Diş hekiminin görevi total protezi hazırlayıp hastasına teslim ettikten sonra başlamaktadır görüşü²¹ klinik prensip olmalıdır.

Çalışmamızda dişsizlik süresi ve total protez kullanım süreleri oldukça çeşitli zaman aralıklarında görüldü. Uzun süre aynı total protezi kullanıp diş hekimine başvurmayan ancak sistemik hastalıklar sebebi ile hekimlere başvuran özellikle ileri yaştaki hastaların ağız sağlığında hekimler önemli rol oynamaktadır.²³ Bu nedenle iç hastalıklarının özellikle yaşlı hastalarla ilgilenen onkoloji dahil tüm kliniklerinde, hekimlerin hastaların ağızla ilgili yakınmaları konusunda daha duyarlı davranmaları ve diş hekimi konsültasyonu istemeleri gerekmektedir. Sistemik hastalığı olan kişilerde elde ettiğimiz tüm bulguların sistemik hastalıkların total dişsiz hastaların sadece tedavi planlamasında değil total protezini kullanma sürecinde de temel taşlardan birisi olduğunu göstermiştir.

Radyografik bulgular bu çalışmada yaşa bağlı değişiklik göstermemiştir. Tüm total dişsiz hasta yaş gruplarında, radyografların pozitif bulgular açısından dikkatle değerlendirilmesi önerilmektedir. En sık gözlenen radyografik bulgular sırasıyla gömülü kök, kretle ilişkili mental foramen ve kretle ilişkili maksiller sinüs tabanı olarak bulundu. Dişsiz hastaların radyolojik değerlendirilmesinde gömülü (rezidüel) diş kökü

Miloğlu ve ark²⁴, Cabbar ve ark²⁵, Peker ve ark²⁶, Jindal ve ark²⁷, Kocabalkan ve Dönmez²⁸ tarafından ilk sıradaki pozitif bulgu olarak belirtilmiştir. Kretle ilişkili maksiller sinüs tabanı ise Köse ve ark'nın²⁹ çalışmasında ilk; Peker ve ark²⁶ ile Miloğlu ve ark'nın²⁴ çalışmalarında ikinci sıradaki bulgu olarak yer almıştır. Çalışmalarda belirtilen gömülü diş, radyolüsent ve radyopak oluşumlar, kretle ilişkili mental foramen gibi bulgular ile bu araştırmada belirtilen pozitif bulgular nedeniyle radyografik değerlendirmenin özellikle dental kaydı olmayan hastalarda yapılması gerekliliği³⁰ düşüncesini desteklemekteyiz. Ayrıca panoramik radyografinin -ilave radyasyon olmaksızın- sağladığı verilerden birisi olan karotid arter kalsifikasyonu²⁹ gibi hastanın sistemik durumu açısından önemli olabilecek veriler nedeniyle kapsamlı değerlendirilmesi gerekliliğinin unutulmaması önemlidir.

Etkili tedavi yapabilmek adına total protez hastalarının bakış açısı, memnuniyeti ve beklentileri üzerinde araştırmalar yapılmaktadır.^{2,31-35} Çalışmamızın önemli kısıtlamalarından birisi dişsizlik süresi, kullanılmış total protez sayısı ve mevcut total protezle ilgili bilgilerin hastaların tamamında mevcut olmamasıydı. İlk başvuruda total dişsiz hastaların anamnezinde total protez ve dişsizlik süreleri konusunda daha detaylı değerlendirme yapılmasının hem cerrahi ve protetik işlemler için diğer hekimlere, hem de geri bildirim açısından hastalara katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

SONUÇLAR

Çalışmanın bulguları doğrultusunda;

- Başvuru sebepleri ve ağız bulgularının değerlendirilmesi sonucunda TMEH'nin görülme riski kadın total dişsiz hastalarda erkeklere göre sırasıyla 6.670 ve 7.713 kat fazla olarak görüldü.
- En sık görülen ağız içi bulgu olan İH; uzun süre dişsiz olma, aynı protezin 10 yıldan uzun süre kullanılması ve alt çenenin ileri derecede rezorpsiyonu (mental foramenin kretle ilişkili olması) ile ilişkili bulundu.
- Sistemik hastalıklarla ağız bulgularının ilişkisi olduğu izlendi.
- Total protez kullanan hastalarda, sistemik durum ve ağız sağlığı açısından tıp ve diş hekimlerinin ortak hareket etmeleri önerilmektedir.

ÇIKAR ÇATIŞMASI

Yazarlar arasında çıkar çatışması bulunmamaktadır.

BİLGİ

Bu çalışma, Oral Diagnoz ve Maksillofasiyal Radyoloji Derneği 6. Ulusal Bilimsel Sempozyumu ve 1. Uluslararası Kongresi 17-19 Nisan 2015 İzmir/TÜRKİYE'de poster sunu olarak sunulmuştur.

KAYNAKLAR

- 1- Brunello DL, Mandikos MN. Construction faults, age, gender, and relative medical health: Factors associated with complaints in complete denture patients. J Prosthet Dent. 1998 May;79(5):545-54. PMID: 9597608
- 2- Albaker AM. The oral health-related quality of life in edentulous patients treated with conventional complete dentures. Gerodontology. 2013 Mar;30(1):61-6. PMID: 22369662
- 3- Andrei OC, Mărgărit R, Tănăsescu LA, Dăguci L, Dăguci C. Prosthetic rehabilitation of complete edentulous patients with morphological changes induced by age and old ill fitted dentures. Rom J Morphol Embryol. 2016;57(2 Suppl):861-4. PMID: 27833983
- 4- Trulsson U, Engstrand P, Berggren U, Nannmark U, Branemark P-I. Edentulousness and oral rehabilitation: experiences from the patients' perspective. Eur J Oral Sci. 2002 Dec;110(6):417-24. PMID: 12507214
- 5- Sönmez NŞ, Gül EB, Nalbant D. Yaşlı dişsiz hastaların protetik yönden değerlendirilmesi. Atatürk Üniv. Diş Hek. Fak. Derg. 2006;Suppl:45-52.
- 6- Ivanhoe JR, Cibirka RM, Parr GR. Treating the modern complete denture patient: A review of the literature. J Prosthet Dent 2002 Dec;88(6):631-5. PMID: 12488857
- 7- Felton DA. Complete Edentulism and Comorbid Diseases: An Update. J Prosthodont. 2016 Jan;25(1):5-20. PMID: 26371954

- 8- Duymuş ZY, Kul E. Total protez olgularında sistemik hastalıkların önemi. Atatürk Üniv. Diş Hek. Fak. Derg. 2014;24(1):125-130.
- 9- Altun B, Arici M, Nergizoğlu G, Derici Ü, Karatan O Turgan Ç, et al. Prevalence, awareness, treatment and control of hypertension in Turkey (the PatenT study) in 2003. J Hypertens. 2005 Oct;23(10):1817-23. PMID: 16148604.
- 10- Mergen H, Tavlı T, Öngel K, Mergen BE, Tavlı V. Yaşlılarda hipertansiyona yaklaşım. Türk Aile Hek Derg 2010;14(4):167-172.
- 11- Ogunrinda TJ, Dosumu OO. The influence of demographic factors and medical conditions on patients complaints with complete dentures. Ann Ib Postgrad Med. 2012 Dec;10(2):16-21. PMID: 25161408
- 12- Sipilä K, Näpänkangas R, Könönen M, Alanen P, Suominen AL. The role of dental loss and denture status on clinical signs of temporomandibular disorders. J Oral Rehabil. 2013 Jan;40(1):15-23. PMID: 22897247
- 13- Dallanora AF, Grasel CE, Heine CP, Demarco FF, Pereira-Cenci T, Presta AA et al. Prevalence of temporomandibular disorders in a population of complete denture wearers. Gerodontology. 2012 Jun;29(2):e865-9. PMID: 22050265
- 14- Espinoza I, Rojas R, Aranda W, Gamonal J. Prevalence of oral mucosal lesions in elderly people in Santiago, Chile. J Oral Pathol Med. 2003 Nov;32(10):571-5. PMID: 14632931
- 15- Akçiçek G, Akkaya N, Doğru HB. Hareketli protez kullanımına bağlı gelişen oral mukoza lezyonların: tanımlayıcı klinik araştırma. Acta Odontologica Turcica DOI: <http://dx.doi.org/10.17214/gaziaot.267234>.
- 16- Canger EM, Celenk P, Kayıpmaz S. Denture-related hyperplasia: A clinical study of a Turkish population group. Braz Dent J. 2009;20(3):243-8. PMID: 19784472
- 17- Tüter G, Aykan T, Kurtiş B, Toyman U, Pınar S, Okyay S. Koroner arter hastalığına sahip bireylerin ağız sağlığı yönünden değerlendirilmesi. Türkiye Klinikleri J Dental Sci 2008;14:85-90.
- 18- Pillai RS, Iyer K, Spin-Neto R, Kothari SF, Nielsen JF, Kothari M. Oral health and brain injury: Casual or casual relation? Cerebrovasc Dis Extra. 2018 Jan 9;8(1):1-15. PMID: 29402871
- 19- Silverman S Jr. Mucosal lesions in older adults. J Am Dent Assoc. 2007 Sep;138 Suppl:415-46S. PMID: 17761845
- 20- Chan FW, Wong FY, So WY, Kung K, Wong CK. How much do elders with chronic conditions know about their medications? BMC Geriatr. 2013 Jun 13;13:59. PMID: 23758824
- 21- Jeganathan S, Payne JA, Thean HPY. Denture stomatitis in an elderly edentulous Asian population. J Oral Rehabil. 1997 Jun;24(6):468-72. PMID: 9219994
- 22- Freitas JB, Gomez RS, De Abreu MH, Ferreira E Ferreira E. Relationship between the use of full dentures and mucosal alterations among elderly Brazilians. J Oral Rehabil. 2008 May;35(5):370-4. PMID: 18405273
- 23- Gonsalves WC, Wrightson AS, Henry RG. Common oral conditions in older persons. Am Fam Physician. 2008 Oct 1;78(7):845-52. PMID: 18841733
- 24- Miloğlu Ö, Yaşa Y, Bayrakdar İŞ, Güngör H. Bir grup dişsiz hastada panoramik radyografi incelemesi. Atatürk Üniv. Diş Hek. Fak. Derg. 2012; 22(3):230-234.
- 25- Cabbar F, Isıksaçan NS, Burdurlu MÇ, Tomruk CÖ. Tam protez kullanan hastalarda pozitif radyopak bulguların incelenmesi. doi: 10.5505/yeditepe.2017. 58066
- 26- Peker İ, Alkurt MT, Yıldırım-Biçer AZ. Total ve parsiyel dişsiz çenelerin panoramik radyografi kullanılarak değerlendirilmesi. Atatürk Üniv. Diş Hek. Fak. Derg. 2014;24(2):241-245.
- 27- Jindal SK, Sheikh S, Kulkarni S, Singla A. Significance of pre-treatment panoramic radiographic assessment of edentulous patients--a survey. Med Oral Patol Oral Cir Bucal. 2011 Jul 1;16(4):e600-6. PMID: 21196863
- 28- Kocabalkan E, Dönmez F. Tam dişsiz hastalarda rutin radyografik muayenenin gerekliliği. Atatürk Üniv. Diş Hek. Fak. Derg. 2004;14(3):31-34.
- 29- Kose TE, Demirtas N, Cakir Karabas H, Ozcan I. Evaluation of dental panoramic radiographic findings in edentulous jaws: A retrospective study of 743 patients "Radiographic features in edentulous jaws" J Adv Prosthodont. 2015 Oct;7(5):380-5. PMID: 26576254
- 30- Çağırankaya LB, Uysal S, Hatipoğlu MG. Tam protez yenilenmesi öncesinde rutin radyografik değerlendirme gerekli midir? Hacettepe Dişhekimliği Fakültesi Dergisi 2006;30(2):90-93.
- 31- Smith PW, McCord JF. What do patients expect from complete dentures? J Dent. 2004 Jan;32(1):3-7. PMID: 14659712
- 32- Turker SB, Sener ID, Özkan YK. Satisfaction of the complete denture wearers related to various factors. Arch Gerontol Geriatr. 2009 Sep-Oct;49(2):e126-9. PMID: 19117618

- 33- Mumcu E, Geçkili O, Bilhan H. Tam dişsiz hastalarda yaş, cinsiyet ve protez tecrübesinin yaşam kalitesi ve hasta memnuniyeti üzerinde etkisinin incelenmesi. İstanbul Üniversitesi Diş Hekimliği Fakültesi Dergisi 2011;45(2):75-63.
- 34- Alfadda SA. The relationship between various parameters of complete denture quality and patients' satisfaction. J Am Dent Assoc. 2014 Sep;145(9):941-8. PMID: 25170001
- 35- Alfadda SA, Al-Fallaj HA, Al-Banyan HA, Al-Kadhi RM. A clinical investigation of the relationship between the quality of conventional complete dentures and the patients' quality of life. Saudi Dent J. 2015 Apr;27(2):93-8. PMID: 26082576

MERSİN ÜNİVERSİTESİ TIP FAKÜLTESİ LOKMAN HEKİM TIP TARİHİ ve FOLKLORİK TIP DERGİSİ
MERSİN UNIVERSITY SCHOOL of MEDICINE LOKMAN HEKİM JOURNAL of HISTORY OF MEDICINE and FOLK MEDICINE

YAZARLARA BİLGİ

GENEL BİLGİLER

Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi, tıp tarihi, halk bilimi, tıbbi sosyoloji ve folklorik tıp uygulamaları konusunda yapılan “araştırma, derleme, kaynak içeren editöre mektup, editöryal yorum ve tartışma ile folklorik metot ve ürün tanıtımı” gibi bilimsel içerikli çalışmaları yayımlar.

Dergi sadece elektronik ortamda yazı kabul etmektedir.

Dergiye gönderilen yazıların daha önce hiçbir yerde yayınlanmamış olması veya yayınlanmak üzere başka bir dergiye gönderilmemiş olması gerekmektedir. Eğer yazıda daha önce başka bir yerde (basılı/elektronik ortam) yayınlanmış alıntı, tablo, resim, çizim vb varsa, yazar bunlara ait yayın hakkını elinde bulunduran kişi veya kurumlardan yazılı izin almalı ve yazının içinde bu durum bildirilmelidir. Herhangi bir bilimsel toplantıda sunulmuş ve özetleri yayınlanmış çalışmalar, yazıda bu durumun belirtilmesi şartı ile kabul edilir.

Makale bilimsel değerlendirmeye alındıktan sonra başvuruda belirtilen yazar isim sırası esas alınır. Bu aşamadan sonra oluşabilecek değişiklikler, ancak yazıda katkısı bulunan bütün yazarların yazılı açıklamaları ve izinleri ile yapılabilir.

Gönderilen yazılar ‘yazım kuralları’na uygun ise; editör ve en az iki ‘danışma kurulu üyesi’ tarafından değerlendirildikten ve gerek görüldüğünde istenen değişiklikler yazarlarca yapıldıktan sonra Yayın Kurulu’nun onayı ile yayımlanır.

YAZIM DİLİ

Derginin yazım dili Latin harfleri ile Türkçe ve İngilizce’dir. Türkçe yazılarda Türk Dil Kurumu’nun Türkçe Sözlüğü ve ilgili tıbbi bölümlere ait terimler sözlüğü temel alınmalıdır. Gönderilen yazılardaki yazım ve dilbilgisi hataları, metnin içeriğine dokunmadan Yayın Kurulu tarafından düzeltilmektedir.

BİLİMSEL VE ETİK SORUMLULUK

Yazıda ismi bulunan bütün yazarların, çalışmaya doğrudan katkısı bulunmalıdır. Yazıların bilimsel ve etik kurallara uygunluğu, tüm sonuçları ile birlikte bütün yazarların sorumluluğundadır. Yazıya maddi destek veren kurum ve kuruluşlar ile (varsa) tüm ticari bağlantıların içeriği editöre gönderilen Yayın Hakkı Devir Formu’nda belirtilmelidir. Deneysel çalışmalarda, kişisel bilgilerin derlendiği alan çalışmalarında ‘Etik Kurul Onayı’ alınmalı, onayın varlığı yazıda bildirilmeli ve onay belgesi makale gönderimi sırasında iletilmelidir.

İNTİHAL KONTROLÜ

Lokman Hekim Dergisi intihal kontrolü için iThenticate tespit sistemini kullanılır ($\leq\%15$) ve intihal olasılığı olan makaleleri yayımlamaz.

YAYIN HAKKI

Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Dergisi’nde yayınlanan makaleler yazarları tarafından farklı yayın ortamlarında ticari amaç dışında hiçbir kısıtlama olmaksızın değerlendirilebilir. Bu durumda derginin kaynak gösterilmesi bilim/yayın etiği açısından uygun bir davranış olacaktır.

YAZIM KURALLARI

Dergi sadece elektronik başvuruları kabul etmektedir.

Başvurular <http://dergipark.gov.tr/mutfd> adresine elektronik ortamda yapılmalıdır.

Yazılar PC uyumlu bilgisayarlarda Microsoft Word XP veya üstü bir versiyon programı kullanılarak yazılmalıdır. *Bütün yazılar; 1.) Çalışmanın adı 2) Özet, 3) İngilizce Özet (İngilizce yazılarda Türkçe özet) ve Anahtar Kelimeler, 4) Ana metin 5) Kaynaklar, 6) Tablolar ve/veya Şekiller, 7) Alt Yazılar olarak dizilmelidir. İlk sayfa '1' numara olacak şekilde, tüm sayfalar sırayla numaralandırılmalıdır. Kapak Sayfası ayrıca yüklenmelidir.*

KAPAK SAYFASI

Kapak sayfasında; **1) Çalışmanın adı 2) Kısa adı** (adı 5 kelimedenden az ise gerekli değildir), **3) İngilizce adı 4) tüm yazarların açık ad ve soyadları ile unvanları ve çalıştıkları kurumlar, 5) iletişim kurulacak yazarın adı ve soyadı, sabit ve cep telefonu numarası, elektronik adresi, 6) araştırmayı destekleyen kurum-kuruluşların açık ismi ve şehri, 7) çalışmanın kategorisi araştırma derleme vb) ve 8) çalışma daha önce herhangi bir kongrede sunulmuş ise kongre adı, zamanı ve yeri ile 9) varsa çıkar çatışması 10) tüm yazarların ORCID ID'si yazılmalıdır.**

ÖZETLER ve ANAHTAR KELİMELE

Özetlerin 200 kelimeyi geçmemesi önerilir. Editöre mektupta özet gerekmemektedir.

Anahtar kelimeler en az 2 adet, Türkçe ve İngilizce yazılmalıdır. İngilizce anahtar kelimeler "Medical Subject Headings (MESH)"e uygun olarak verilmelidir (Bkz: www.nlm.nih.gov/mesh/MBrowser.html). Türkçe anahtar kelimeler için MeSH (Medical Subject Headings) terimlerinin, Türkçe karşılıklarının bulunduğu bir anahtar kelimeler dizini olan Türkiye Bilim terimleri'nin kullanılması önerilir. Daha ayrıntılı bilgi için lütfen <http://www.bilimterimleri.com> adresini ziyaret ediniz.

ANA METİN

Araştırma Yazıları

Ana metnin 4000 kelimeyi, kaynak sayısının ise 30'u geçmemesi önerilir.

Ana metin konunun içeriğine göre tematik alt bölümlere ayrılabilir. Kaynaklar, şekil, resim, fotoğraf, tablo, ve grafikler yazı içerisindeki geçiş sırasına göre numaralandırılmalıdır. Metin içinde kısaltmalardan olabildiğince kaçınılmalıdır. Kısaltmalar, kısaltılacak kelimenin yazıda ilk geçtiği yerde parantez içinde verilmeli ve tüm metin boyunca o kısaltma kullanılmalıdır. Cümle başlarında kısaltma kullanılmamalıdır. Araştırmada kullanılan kaynaklar ve materyaller için gerekli izinler alınmalıdır.

Derleme

Derlemelerin 3000 kelimeyi, kaynak sayısının ise 20'yi geçmemesi önerilir. Bu tür yazılarda bölümlemeler yazarların tercihine bırakılmıştır.

Biyografiler, tarihi değeri olan tıbbi ve bilimsel kitapların tanıtımı, kurum tanıtımları, hastalık tarihçeleri, tıp temalı sanat eseleri ve tıbbi objelerin tanıtımı ve benzeri çalışmalar girmektedir. Bu tür yazılarda bölümlemeler yazarların tercihine bırakılmıştır.

Editöre Mektup

Editöre mektupların 750 kelimeyi, kaynak sayısının ise 5'i geçmemesi önerilir.

Folklorik Metot ve Ürün Tanıtımı

Tıptarihine özgü folklorik uygulama ve ürün tanıtımlarının 1500 kelimeyi, kaynak sayısının ise 10'u geçmemesi önerilir.

KAYNAKLAR

Kaynaklar ana metinde görünüş sırasına göre numaralandırılmalı ve cümle sonunda noktalama işaretinden hemen sonra (boşluk bırakmaksızın) 'Üst Simge' olarak belirtilmelidir (örnek: xxx¹).

Ardışık olmayan kaynak numaraları araya virgül koyarak yazılırken, ardışık gelen kaynak numaraları tek tek değil, araya çizgi konularak belirtilmelidir (örnek: xxx^{2, 4}; xxx¹⁻³ veya xxx^{2, 4, 6-9}).

Kaynakların yazım şekli International Committee of Medical Journal Editors (ICMJE) standartlarına uygun olmalıdır (http://www.nlm.nih.gov/bsd/uniform_requirements.html).

Yazarların önce soyadları açık olarak, daha sonra da ilk adlarının sadece baş harfleri yazılmalıdır. Yazının adını takiben, yayınlayan derginin uluslararası kısaltması eklenmelidir. Sonrasında öncelikle yazının yayım yılı, derginin cilt ve sayı numarası yazılmalı, son olarak da sayfa numaraları eklenmelidir. Baskıda olan kaynaklar dergi adından sonra parantez içinde 'baskıda' veya 'in press' şeklinde belirtilmelidir.

Standart Makale

Üç ve daha az yazarlı makaleler

Üç ve daha az yazarlı makalelerde tüm yazarların adı yazılmalıdır.

Örnek:

Halpern SD, Ubel PA, Caplan AL. Solid-organ transplantation in HIV-infected patients. *N Engl J Med* 2002;347(1):284-7.

Dört ve daha fazla yazarlı makaleler

Dört ve daha fazla yazarlı makalelerde, ilk isimden sonrası 've ark' veya 'et al.' şeklinde belirtilmelidir.

Örnek:

Rose ME, et al. Regulation of interstitial excitatory amino acid concentrations after cortical contusion injury. *Brain Res* 2002;935(1-2):40-6.

Yazar olarak bir organizasyon varsa

Örnek:

Diabetes Prevention Program Research Group. Hypertension, insulin, and proinsulin in participants with impaired glucose tolerance. *Hypertension* 2002;40(5):679-86.

Hem yazar hem de organizasyon varsa

Örnek:

Vallancien G, Emberton M, Harving N, van Moorselaar RJ; Alf-One Study Group. Sexual dysfunction in 1,274 European men suffering from lower urinary tract symptoms. *J Urol* 2003;169(6):2257-61.

Dergi eki (supplement)

Eğer yazı derginin ekinde (supplement) çıkmışsa, bu durum derginin cilt numarasının hemen yanına eklenmelidir.

Örnek:

Geraud G, Spierings EL, Keywood C. Tolerability and safety of frovatriptan with short- and long-term use for treatment of migraine and in comparison with sumatriptan. *Headache* 2002;42(Suppl 2):93-9.

Kitap

Kitabın tamamı bildirilecekse

Örnek:

Breedlove GK, Schorfheide AM. Adolescent pregnancy. 2nd ed. Wiczorek RR, editor. White Plains (NY): March of Dimes Education Services; 2001.

Kitapta bir bölüm bildirilecekse

Örnek:

Meltzer PS, Kallioniemi A, Trent JM. Chromosome alterations in human solid tumors. In: Vogelstein B, Kinzler KW, editors. The genetic basis of human cancer. New York: McGraw-Hill; 2002. pp:93-113.

Kongre Bildirileri

Örnek:

Harnden P, Joffe JK, Jones WG, editors. Germ cell tumours V. Proceedings of the 5th Germ Cell Tumour Conference; 2001; Sep 13-15; Leeds, UK. New York: Springer; 2002.

Gazete Haberi

Örnek:

Tynan T. Medical improvements lower homicide rate: study sees drop in assault rate. The Washington Post 2002; Aug 12; Sect.A:2(col. 4).

Elektronik Dergide Yazı

Örnek:

Aboud S. Quality improvement initiative in nursing homes: the ANA acts in an advisory role. Am J Nurs [Internet] 2002; Jun [cited 2002 Aug 12]; 102(6):[about 1 p.]. Available from: <http://www.nursingworld.org/AJN/2002/june/Wawatch.htmArticle>

Web Sayfası

Örnek:

Cancer-Pain.org [Internet]. New York: Association of Cancer Online Resources, Inc.; c2000-01 [updated 2002 May 16; cited 2002 Jul 9]. Available from: <http://www.cancer-pain.org/>.

Resmi Gazete

Örnek:

TCResmiGazete (1978) Şeker Tayini. 29 Temmuz 1978. Sayı: 16361. Başbakanlık Basımevi. Ankara.

ŞEKİL, RESİM, FOTOĞRAF, TABLO VE GRAFİKLER

Yazıda geçen tüm şekil, resim, fotoğraf, tablo ve grafiklerin ana metin içinde geçtiği cümlelerin sonunda, parantez içinde ve italik olarak belirtilmelidir.

Örnek: (Şekil 1)

Tüm eklerin açıklamaları yazının en sonuna (alt yazılar bölümünde) eklenmelidir. Şekil, resim ve/veya fotoğraflar sisteme sadece .jpeg veya .gif dosyası olarak (çözünürlüğü en az 300 dpi boyutunda) yüklenmelidir. Kullanılan kısaltmalar şekil, resim, fotoğrafın hemen altında açıklanmalıdır.

ALT YAZILAR

Alt yazılar iki satır aralıklı olarak bir sayfaya yazılmalıdır. Mikroskopik resimlerde büyütme oranları ve tekniği verilmelidir.

TEŞEKKÜR

Çalışmada alınan tüm maddi destekler; çeviri, istatistik, çizim vb konularda alınan teknik destek; editöryal değerlendirme ve çıkar çatışması varsa kaynaklardan önce bu bölümde belirtilmelidir.

GİZLİLİK BEYANI

Bu dergi sitesindeki isimler ve elektronik posta adresleri bu derginin belirtilen amaçları doğrultusunda kullanılacaktır ve diğer amaçlar veya başka bir bölüm için kullanılmayacaktır.

AUTHOR GUIDLINES

GENERAL GUIDELINES

Mersin University School of Medicine Lokman Hekim Journal of History of Medicine and Folk Medicine invites the submission of scientific original article, review and monograph on history of medicine, medical sociology, Folklore Studies and folk medical practice, letter to editor with reference, editorial comment and discussion, besides folkloric method and product publicity.

Our journal accepts only online submissions; applications by regular surface / air or electronic mail will not be accepted for evaluation.

Submissions are required to be inedited and unsent to another journal in order to be published. In the event that the papers contain (hard or soft copy) pre-published quotation, table, figure, illustration, etc. the author is supposed to obtain written permission from individuals or enterprises possessing the copyright and it should be notified in the paper. Previously presented or published abstracts of studies are admissible on condition that it is indicated in the manuscript.

After the scientific assessment, the authors' names order in the submission is predicated on. Any modifications after this process are only possible contingent upon written statement and permission of all contributory authors.

If the manuscripts meet the journal's style, they are evaluated by the editor and two 'members of advisory board', revised by the authors if required, and published only after the approval of Editorial Board.

IMPORTANT: AUTHORS SHOULD SUGGEST AT LEAST INTERNATIONAL ONE REVIEWER FOR THE PAPER

SCIENTIFIC AND ETHIC PRINCIPLES

All mentioned authors should have made substantial contribution to the manuscript. All contributory authors, regarding all kind of consequences, are responsible of the submissions' scientific and ethical compliance. Institutions - organizations providing financial support and all sorts of commercial ties should be informed in the application letter sent to editor. In experimental cases and cases from local studies which harvest personal information, "Ethics Committee Approval" should be obtained. Its presence should be indicated in the paper and the instrument of approval (to be sent in case editor's request) should be maintained.

SCREENING FOR PLAGIARISM

Lokman Hekim Journal use the iThenticate plagiarism detection tools during the editorial process ($\leq 15\%$) and reject papers leading to plagiarism or self-plagiarism.

COPYRIGHT

Articles published at the Mersin University School of Medicine Lokman Hekim Journal of History of Medicine and Folk Medicine are allowed by their authors in different publishing medium without any restriction except non-commercial purpose.

In this case Lokman Hekim Journal should be quoted when they are used in another publishing medium.

LANGUAGE AND STYLE

The languages of the journal are Turkish and English with Latin letters. Turkish Dictionary of Turkish Language Society and relevant medical glossary should be grounded on for Turkish papers. Spelling mistakes and grammar errors would be corrected by the editorial board without making any change in content.

The journal accepts only online submissions. The manuscripts should be submitted online at the address: <http://lokmanhekim.mersin.edu.tr>

Manuscripts should be edited in Microsoft Word XP or upper versions by PC compatible computers being each of the following sections on separate pages: **1)** Title Page, **2)** Abstract and Keywords **3)** Main Body of the Text, **4)** References, **5)** Tables and/or Figures, **6)** Footnotes and **7)** Acknowledgements and Conflict of Interest

Authors should give numbers to the pages consecutively beginning with the Title Page.

Number pages consecutively beginning with the Title Page.

1. TITLE PAGE

Title page should contain the followings: **1)** title **2)** a short running title (not required if the main title is shorter than six words) **3)** full names, degrees, and affiliations of all authors, **4)** full name, titles, surface mailing address, telephone numbers and e-mail address of the correspondence author, **5)** full name, fixed and mobile telephone numbers, e-mail address of the author responsible for correspondence, **6)** full names and province of the supportive institutions and organizations, **7)** type of the study (original article, review etc.), **8)** if the paper is presented in a congress previously, the title, date and place of the congress, **9)** Conflict of interest.

Example for authors name:

Ali Çetin¹, Ayşe Kaya²

¹ Assoc. Prof. Dr. Mersin University School of Medicine, Dept. of History of Medicine and Folk Medicine.

² Prof. Dr. Mersin University Faculty of Education, Dept. of Turkish Language and Literature.

2. ABSTRACT AND KEY WORDS

The abstract should not exceed 200 words.

Abstracts are compulsory for the Letters to Editor. At least two key words in both English and Turkish (only for article in Turkish) should be given. English key words should be in conformity with "Medical Subject Headings (MESH)" (vide: www.nlm.nih.gov/mesh/MBrowser.html). Turkish key words should be verbatim translation of the MESH terms (only for article in Turkish).

3. MAIN BODY OF THE TEXT

3.1. Original Article

It is suggested that the text should not exceed 4000 words, and there should be no more than 30 references.

The text might be divided into thematic subsections according to the main content. Considering the order in the text; references, graphics, diagrams, pictures, tables and figures should be enumerated sequentially. Abbreviations within the text should be avoided as far as possible.

Abbreviations should be defined in parenthesis where the word to be abbreviated is first used in the text and followed throughout the whole text. There should be no abbreviation sentence initially.

3.2. Review

It is suggested that review should not exceed 3000 words, and there should be no more than 20 references. In this type of studies sectioning is up to authors.

3.3. Monograph

Biographies, classic scientific/medical book introduction, corporation publicity, history of disease, medical themed art works and medical objects presentation constitute the monographic studies.

It is suggested that monograph should not exceed 2500 words, and there should be no more than 10 references.

In this type of studies sectioning is up to authors, too.

3.4. Letters to Editor

Letters are accepted to be no longer than 750 words, and not to exceed 5 references

3.5. Folkloric Method and Product Publicity

It is suggested that they should not exceed 1500 words, and there should be no more than 10 references.

4. REFERENCES

References should be enumerated consecutively, in the order in which they are cited in the text and they should be identified as 'superscript' sentence finally right after the punctuation mark. (*example*: sentence.¹). Nonconsecutive reference numbers should be punctuated by comma; consecutive ones should be punctuated by, not comma, but hyphen. (*examples*: sentence.^{2,4}; sentence.¹⁻³ or sentence.^{2,4,6-9}).

List of references should be consistent with the standards of International Committee of Medical Journal Editors (ICMJE) (http://www.nlm.nih.gov/bsd/uniform_requirements.html).

Firstly, authors' full surname and then only initials of the names should be written. Following authors' name, international abbreviation or acronym of the publishing journal should be added; after that, year of publication, volume and issue number, lastly, page numbers should be given. References in press should be indicated in parenthesis after the name of the journal as 'in press'.

4.1 Articles

4.1.1. Up to three authors

In articles with up to three authors all authors' names should be given:

Halpern SD, Ubel PA, Caplan AL. Solid-organ transplantation in HIV-infected patients. N Engl J Med 2002;347(1):284-7.

4.1.2. Four or more authors

If a source has four or more authors, include only the first author's last name and initials followed by et al.

Rose ME, et al. Regulation of interstitial excitatory amino acid concentrations after cortical contusion injury. Brain Res 2002;935(1-2):40-6.

4.2. Corporate as Author

Diabetes Prevention Program Research Group. Hypertension, insulin, and proinsulin in participants with impaired glucose tolerance. Hypertension 2002;40(5):679-86.

4.3. Individuals and Corporate as Authors

List all authors (as last name and initials) and name of the corporate at the end.

Vallancien G, Emberton M, Harving N, van Moorselaar RJ; Alf-One Study Group. Sexual dysfunction in 1,274 European men suffering from lower urinary tract symptoms. J Urol 2003;169(6):2257-61.

4.4. Supplement

If the article is within a supplement; it should be indicated just after the volume number of the journal.

Geraud G, Spierings EL, Keywood C. Tolerability and safety of frovatriptan with short- and long-term use for treatment of migraine and in comparison with sumatriptan. Headache 2002;42(Suppl 2):93-9.

4.5. Book

4.5.1. Complete book

Breedlove GK, Schorheide AM. *Adolescent pregnancy*. 2nd ed. Wiczorek RR, editor. White Plains (NY): March of Dimes Education Services; 2001.

4.5.2. Book chapter

Meltzer PS, Kallioniemi A, Trent JM. *Chromosome alterations in human solid tumors*. In: Vogelstein B, Kinzler KW, editors. *The genetic basis of human cancer*. New York: McGraw-Hill; 2002. pp:93-113.

4.6. Congress proceedings

Harnden P, Joffe JK, Jones WG, editors. *Germ cell tumours V. Proceedings of the 5th Germ Cell Tumour Conference; 2001; Sep 13-15; Leeds, UK*. New York: Springer; 2002.

4.7. Newspaper report

Tynan T. *Medical improvements lower homicide rate: study sees drop in assault rate*. *The Washington Post* 2002; Aug 12; Sect.A:2(col. 4).

4.8. E-journals

Aboud S. *Quality improvement initiative in nursing homes: the ANA acts in an advisory role*. *Am J Nurs [Internet]* 2002; Jun [cited 2002 Aug 12];102(6):[about 1 p.]. Available from: <http://www.nursingworld.org/AJN/2002/june/Wawatch.htmArticle>

4.9. Web Page

Cancer-Pain.org [Internet]. New York: Association of Cancer Online Resources, Inc.; c2000-01 [updated 2002 May 16; cited 2002 Jul 9]. Available from: <http://www.cancer-pain.org/>

5. TABLES AND FIGURES

All tables and figures should be labeled with a concise title and number in parenthesis and italic form at the end of the mentioned sentence:

Ex: (Figure 1)

Explanations should be added in the footnotes. Ensure that all images are in *jpg*, *tiff* or *gif* format with at least 300 dpi. Used abbreviations should be explained just below the tables and figures.

6. FOOTNOTES

Footnotes should be edited within a page and double-spaced. Enlargement size and technique should be given for microscopic images.

7. ACKNOWLEDGEMENTS

Any financial and commercial supports; translation, statistics, technical supports for graphics, tables and figures etc., editorial support should be mentioned.

8. CONFLICT OF INTEREST

If any, authors' conflict of interest should be stated.

CHECKLIST FOR MANUSCRIPT SUBMISSION

Before sending your paper to the Editor, please make sure that you have included all necessary details. Mersin University School of Medicine Lokman Hekim Journal regrets it will have to decline consideration of any submission that does not conform to requirements of this guideline.

As part of the submission process, authors are required to check off their submission's compliance with all of the following items, and submissions may be returned to authors that do not adhere to these guidelines.

1. The submission has not been previously published, nor is it before another journal for consideration (or an explanation has been provided in Comments to the Editor).
2. The submission file is in OpenOffice, Microsoft Word, RTF, or WordPerfect document file format.
3. Where available, URLs for the references have been provided.
4. The text is single-spaced; uses a 12-point font; employs italics, rather than underlining (except with URL addresses); and all illustrations, figures, and tables are placed within the text at the appropriate points, rather than at the end.
5. The text adheres to the stylistic and bibliographic requirements outlined in the [Author Guidelines](#), which is found in About the Journal.
6. If submitting to a peer-reviewed section of the journal, the instructions in [Ensuring a Blind Review](#) have been followed.

